

A Comparative Analysis of the Interaction between Culture and Formal Institutions in Good Governance from the Perspectives of Institutional Economics and Islamic Economics

Fatemeh Sorkhedehei* (Corresponding Author)

Assistant Professor, Department of Islamic Economics, Faculty of Economics, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Email: Fatemeh_sorkhedehei@yahoo.com

Amir Khadem Alizadeh

Associate Professor, Department of Islamic Economics, Faculty of Economics, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Email: khademalizadeh.a@gmail.com

Use your device to scan and read the article online

Citation Sorkhedehei, F., Khadem Alizadeh, A. .(2025). Prioritization of Indicators in the Cryptocurrency Adoption Model for Economic Growth in Islamic Countries: A Case Study of Iran. *EGHTESAD-E ISLAMI (A Quarterly Journal on Islamic Economics)*. 25 (99): 185-219

[10.22034/iec.2025.2064427.2895](https://doi.org/10.22034/iec.2025.2064427.2895)

Received: 29 July 2025 , Accepted: 18 July 2025

Abstract

Introduction: The roots of many social challenges and economic imbalances can be traced back to the quality of social and economic governance. One of the central concerns in institutional economics is the nature of interaction between formal and informal institutions.

Objective: This study aims to explain the fundamental differences in the roles and interactions of formal institutions and informal cultural institutions in achieving good governance within the theoretical frameworks of institutional economics and Islamic economics.

Methodology: Adopting a qualitative comparative approach and conducting content analysis of primary sources, the research examines the bases of legitimacy, institutional functions, and patterns of interaction in both schools of thought.

Findings: The findings indicate that in institutional economics, the legitimacy of institutions rests on economic efficiency, the reduction of transaction costs, and collective agreement. Informal institutions primarily serve as complements or substitutes for formal institutions, with institutional change occurring gradually and path-dependently. In Islamic economics, however, institutional legitimacy is grounded in Sharia, religious ethics, and divine objectives. In both perspectives, complementary interaction between formal and informal institutions is viewed as crucial for strengthening effective governance. Nevertheless, the concept of "good governance" in institutional economics is rooted in the optimality of the liberal-democratic model, which is not endorsed within Islamic economics.

Conclusion: The study concludes that in Islamic economics, informal religious institutions—such as enjoining good and forbidding evil, endowment (waqf), and zakat—serve as foundational sources for the formation of formal institutions. Through self-regulating mechanisms such as piety and accountability in the Hereafter, they reduce monitoring costs. Good governance in Islamic economics

emerges from integrating formal institutions with informal mechanisms derived from Qur'anic culture, resulting in a stable, justice-oriented, ethical, and culturally grounded model. In contrast, institutional economics lacks an integrated moral system capable of harmonizing this interaction. Consequently, the simultaneous reliance on formal institutions and the self-regulating capacities of religious culture in Islamic economics not only reduces institutional conflict but also forges a structural linkage between Sharia-based law and ethics, offering a more effective model for good governance in Islamic societies.

Keywords

Islamic economics; Institutional economics; Comparative analysis; Good governance; Culture; Formal institutions.

Extended Abstract

Introduction

The present study explores the interactive relationship between culture and formal institutions in achieving good governance, through a comparative analytical perspective that bridges Institutional Economics and Islamic Economics. Good governance, as a pivotal concept in development studies, emphasizes transparency, accountability, the rule of law, and participatory decision-making. However, these elements are deeply embedded in institutional and cultural structures. New Institutional Economics (NIE) stresses that both formal institutions (laws, regulations, and contracts) and informal institutions (norms, values, traditions, and beliefs) function as the 'rules of the game' guiding human interactions (North, 1990). Oliver Williamson (2000) extends this framework through a four-level analytical model that includes cultural foundations, formal rules, governance structures, and market mechanisms. Conversely, Islamic Economics, as an independent intellectual school, integrates moral, spiritual, and legal dimensions based on Shariah. It regards economic behavior not as isolated from ethics or faith but as a manifestation of moral responsibility and social justice. This study aims to examine how cultural norms and formal institutions interact within these two paradigms and how these differences affect the realization of good governance.

Research Methodology

The study employs a qualitative, comparative, and analytical methodology. Conceptual and theoretical synthesis was used to identify areas of convergence and divergence between the two schools. In the first step, foundational theories from Veblen, North, and Williamson were reviewed to ex-

plain how institutions evolve and how cultural and formal mechanisms co-evolve. In the second step, the normative and ethical foundations of Islamic Economics were analyzed, drawing upon works by Shahid Sadr, Chapra, and Mirakhor. This methodological approach allows theoretical generalization without empirical data collection, focusing instead on the logical structure and philosophical coherence of institutional systems. Three central analytical dimensions guided the research: (a) sources of legitimacy of institutions, (b) interaction between culture and law, and (c) their joint influence on good governance outcomes.

Research Findings

The comparative analysis reveals that in both paradigms, institutional complementarity—the harmonious interaction between formal and informal institutions—is crucial for the effectiveness of governance systems. In Institutional Economics, formal institutions derive legitimacy from efficiency, rationality, and collective consent. Informal institutions, including trust, shared norms, and social capital, provide the implicit behavioral codes that sustain the credibility of formal rules. Williamson emphasizes that informal institutions are evolutionarily persistent and change gradually over time, implying that formal reforms must be aligned with the underlying cultural context to succeed. In contrast, Islamic Economics conceives both formal and informal institutions as intertwined elements of a unified moral order rooted in divine revelation. Legitimacy in Islamic institutional design emerges from compliance with Shariah, while moral accountability ensures that institutional governance aligns with justice (*‘adl*) and collective welfare (*maslahah*). In this view, informal institutions such as *zakat*, *waqf*, and ethical injunctions (*amr bil ma’ruf wa nahi an al-munkar*) do not merely complement formal structures—they provide their normative foundation.

The findings further indicate that Islamic institutional systems possess a built-in ethical self-regulation mechanism, reducing dependency on external enforcement. This moral self-governance fosters integrity, transparency, and trust among economic and political actors. Conversely, in Institutional Economics, governance stability relies on the balance between incentive structures, monitoring mechanisms, and the minimization of transaction costs. While both paradigms seek efficiency and stability, Islamic Economics extends these goals toward achieving social justice, equitable wealth distribution, and moral accountability, creating a distinct synthesis between efficiency and ethics.

Conclusion

The study concludes that understanding governance effectiveness requires analyzing the interplay between formal and informal institutions within their respective cultural and ethical contexts. Institutional Economics provides analytical tools for explaining structural relationships and transactional efficiency but remains normatively neutral. Islamic Economics, on the other hand, embeds its institutional framework within a comprehensive ethical vision that integrates economic behavior with moral purpose. This study contributes to academic discourse by demonstrating that effective governance in Muslim societies necessitates alignment between formal legal frameworks and cultural-religious values to ensure legitimacy and social acceptance. The comparative framework developed here underscores that while Institutional Economics emphasizes evolutionary adaptation, Islamic Economics emphasizes normative constancy and moral guidance. Therefore, a hybrid approach—incorporating the analytical rigor of institutionalism and the ethical depth of Islamic thought—can enrich governance models both theoretically and practically. Future research should empirically assess how integrating Islamic institutional principles—such as *shura* (consultation), *amanah* (trust), and *adl* (justice)—can enhance governance quality and resilience. By bridging these paradigms, the study advances an interdisciplinary perspective that situates good governance within its cultural, institutional, and moral dimensions.

In the institutional economy, informal institutions only play a complementary or alternative role. But on the other hand, in Islamic economy, informal institutions such as faith, piety, honesty, *zakat*, endowment, enjoining good and forbidding evil are considered not only complementary but also the basis for the formation of official institutions, and through the creation of self-monitoring and the connection of ethics with law, they provide a platform for stable and fair governance. The comparative study showed that relying solely on official institutions, regardless of cultural and value contexts, cannot lead to the realization of desirable governance. While institutional economics depends on historical and gradual processes to reform informal institutions and resorts to legal and punitive tools. Islamic economy, by taking advantage of cultural reform mechanisms such as propaganda, *shura*, and enjoining good and forbidding evil, provides the ground for alignment and positive interaction between official and unofficial institutions from within the society. From a philosophical point of view, while the theoretical foun-

dation of good governance in institutional economy is based on the model of liberal democracy, this assumption is disputed from the point of view of Islamic political philosophy and gives its place to a concept of governance based on Sharia, divine legitimacy and social justice. In sum, this research shows that Islamic economics, by combining economic efficiency with Sharia and religious ethics, provides a distinct framework for analyzing governance in Islamic societies, a framework in which informal institutions not only play a reinforcing role, but act as a reforming force for formal structures.

Funding

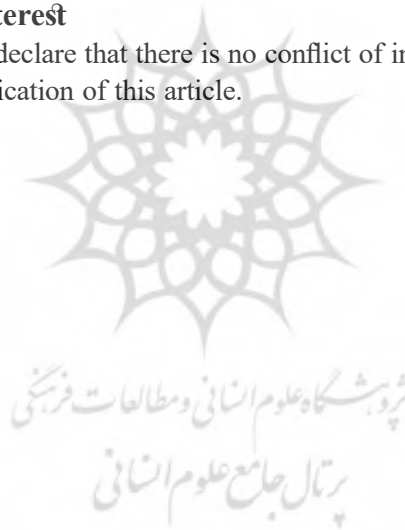
According to the corresponding author, this research received no specific grant from any funding agency.

Authors' Contributions

All authors contributed to the design, implementation, and writing of the manuscript and approved the final version of the article.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

شېرشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پر تال جامع علوم انسانی

تحلیل تطبیقی تعامل فرهنگ و نهادهای رسمی در حکمرانی خوب از منظر اقتصاد نهادی و اقتصاد اسلامی

فاطمه سرخه‌دهی* (نویسنده مسئول)

استادیار گروه اقتصاد اسلامی، دانشکده اقتصاد، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.
Email: Fatemeh_sorkhdehi@yahoo.com

امیر خادم‌علیزاده

دانشیار گروه اقتصاد اسلامی، دانشکده اقتصاد، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.
Email: khademalizadeh.a@gmail.com

استناد سرخه‌دهی، فاطمه؛ خادم‌علیزاده، امیر. (۱۴۰۴). تحلیل تطبیقی تعامل فرهنگ و نهادهای رسمی در حکمرانی خوب از منظر اقتصاد نهادی و اقتصاد اسلامی. فصلنامه اقتصاد اسلامی. ۲۵ (۹۹): ۲۰۷-۱۲۱

10.22034/iec.2025.2064427.2895

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۰۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۷

چکیده

مقدمه: ریشه بسیاری از چالش‌های اجتماعی و ناترازی‌های اقتصادی به کیفیت حکمرانی اجتماعی و اقتصادی برمی‌گردد. یکی از موضوعات مورد توجه در اقتصاد نهادی، چگونگی تعامل میان نهادهای رسمی و غیررسمی است.

هدف: این پژوهش با هدف تبیین تفاوت‌های بنیادین در نقش و تعامل نهادهای رسمی و غیررسمی (فرهنگ) در تحقق حکمرانی خوب در دو چارچوب نظری «اقتصاد نهادی» و «اقتصاد اسلامی» انجام شده است.

روش‌شناسی: با اتخاذ رویکرد تطبیقی کیفی و تحلیل محتوای منابع دست اول، مبانی مشروعیت، کارکردها و الگوی تعاملی نهادها در هر دو مکتب بررسی شد.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد در اقتصاد نهادی مشروعیت نهادها مبتنی بر کارایی اقتصادی، کاهش هزینه‌های مبادله و توافق جمعی است. نهادهای غیررسمی عمدتاً نقش مکمل یا جایگزین نهادهای رسمی را ایفا می‌کنند و تغییر تدریجی و وابسته به مسیر تاریخی است. در اقتصاد اسلامی مشروعیت نهادها ریشه در شریعت، اخلاق دینی و مقاصد الهی دارد. در هر دو رویکرد، تعامل تکمیلی میان نهادهای رسمی و غیررسمی عامل کلیدی در تقویت حکمرانی مطلوب تلقی می‌شود. حکمرانی خوب از دیدگاه نهادی، ریشه در بهینگی مدل لیبرال-دموکراسی دارد و مورد قبول اقتصاد اسلامی نیست.

نتیجه‌گیری: در اقتصاد اسلامی نهادهای غیررسمی دینی مانند امر به معروف و نهی از منکر، وقف و زکات پایه‌گذار نهادهای رسمی‌اند و از طریق سازوکارهای خودکنترلی همچون تقوا

و مسئولیت‌پذیری اخروی هزینه‌های نظارت را کاهش می‌دهند. حکمرانی خوب در اقتصاد اسلامی، تلفیق نهادهای رسمی با مکانیزم‌های غیررسمی برخاسته از فرهنگ قرآنی، الگویی پایدار، عدالت‌محور، اخلاقی و بومی‌سازی شده ایجاد می‌کند؛ در حالی که سازوکار نهادی فاقد نظام اخلاقی یکپارچه برای هم‌سوسازی این تعامل است. در نتیجه اتکای هم‌زمان به نهادهای رسمی و ظرفیت‌های خودتنظیم‌گر فرهنگ دینی در اقتصاد اسلامی، نه تنها تعارض‌های نهادی کاهش می‌یابد، بلکه با ایجاد پیوند ساختاری بین «قانون» برآمده از شریعت و «اخلاق» الگویی کارآمدتر برای حکمرانی خوب در جوامع اسلامی ارائه می‌کند.

واژگان کلیدی

اقتصاد اسلامی، اقتصاد نهادی، تحلیل تطبیقی، حکمرانی خوب، فرهنگ، نهادهای رسمی.

مقدمه

حکمرانی خوب به عنوان یکی از مفاهیم کلیدی در ادبیات توسعه اقتصادی و اجتماعی، برای حداکثر نمودن منافع عمومی است. در اقتصاد نهادی تعامل میان نهادهای رسمی و غیررسمی اثرات متفاوتی بر کیفیت حکمرانی دارد. این دو دسته نهادها در تعامل مستمر با یکدیگر نقش مهمی در موفقیت یا شکست حکمرانی ایفا می‌کنند. نهادها چارچوب‌هایی را برای تعاملات انسانی فراهم می‌کنند که به طور مستقیم بر عملکرد اقتصادی و اجتماعی جوامع تأثیر می‌گذارند. درک نحوه تعامل این دو نوع نهاد برای ارائه تحلیل‌های جامع‌تر از پویایی‌های اقتصادی ضروری است.

اقتصاد نهادی به عنوان یکی از شاخه‌های پرنفوذ علم اقتصاد بر نقش نهادها در کاهش هزینه‌های مبادلاتی و بهبود کارایی اقتصادی تأکید دارد. از سوی دیگر اقتصاد اسلامی به عنوان یک چارچوب نظری متمایز بر اساس آموزه‌های قرآنی و سنت نبوی توجه خاصی به اخلاق، عدالت و همبستگی اجتماعی دارد.

اهمیت و ضرورت این پژوهش آن است که امروزه ریشه بسیاری از چالش‌های اجتماعی و ناترازی‌های اقتصادی به کیفیت حکمرانی اجتماعی و اقتصادی برمی‌گردد. یکی از موضوعات مورد توجه در اقتصاد نهادی، چگونگی تعامل

میان نهادهای رسمی و غیررسمی است. این تعامل می‌تواند به طور متقابل تقویت‌کننده باشد یا در برخی موارد، تضاد و تعارض ایجاد کند. بررسی تعامل این دو دسته نهاد در اقتصاد اسلامی و اقتصاد نهادی می‌تواند به شناسایی فرصت‌ها و چالش‌های بهبود حکمرانی اقتصادی در جامع ماکمک کند. تحلیل تعامل میان فرهنگ و نهادهای رسمی از منظر حکمرانی خوب، نه تنها برای پژوهشگران اقتصاد بلکه برای سیاست‌گذاران و تصمیم‌گیران نیز اهمیت دارد. درک دقیق این تعامل می‌تواند ابزارهای مؤثری برای طراحی سیاست‌ها و قوانین ارائه دهد که با توجه به زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی کارآمدتر و اثربخش‌تر باشند. فهم این رابطه کلید تحلیل موفقیت یا شکست اصلاحات اقتصادی و سیاسی است. تحلیل این تعامل می‌تواند چشم‌اندازهایی برای طراحی نظام‌های حکمرانی در کشورهای اسلامی فراهم آورد که هم با ارزش‌های فرهنگی و دینی سازگار باشند و هم معیارهای حکمرانی خوب را تأمین کنند. بررسی تطبیقی اقتصاد نهادی و اقتصاد اسلامی نه تنها به شناخت تفاوت‌های نظری میان این دو دیدگاه کمک می‌کند، بلکه می‌تواند زمینه‌های همگرایی را نیز مشخص کند و به گسترش چارچوب‌های جدید در تحلیل حکمرانی خوب منجر شود. پرسش اصلی پژوهش آن است که تعامل میان نهادهای رسمی و فرهنگ به مثابه نهادهای غیررسمی چگونه می‌تواند در تحقق حکمرانی خوب نقش‌آفرینی کند و در این میان چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی میان دیدگاه‌های اقتصاد نهادی و اقتصاد اسلامی وجود دارد؟ برای پاسخ دقیق‌تر به این پرسش، سؤالات فرعی زیر مطرح می‌شود: مبانی مشروعیت و کارکرد نهادهای رسمی و غیررسمی در مکتب اقتصاد نهادی و مکتب اقتصاد اسلامی چیست؟ فرهنگ و نهادهای غیررسمی در چارچوب مکتب اقتصاد نهادی چه نقشی در حکمرانی ایفا می‌کنند؟ فرهنگ دینی و ارزش‌های اسلامی در اقتصاد اسلامی چه تأثیری بر شکل‌گیری نهادهای رسمی دارند؟ تفاوت تعاملات نهادی در این دو مکتب چه پیامدهایی برای تحقق حکمرانی مطلوب در جوامع اسلامی دارد؟ با توجه

به هدف پژوهش، فرضیات نظری ذیل تدوین شده‌اند: فرضیه اصلی این است که در هر دو مکتب اقتصاد نهادی و اقتصاد اسلامی، تعامل مؤثر میان نهادهای رسمی و غیررسمی زمینه‌ساز ارتقای کیفیت حکمرانی است؛ با این تفاوت که در اقتصاد اسلامی، نهادهای غیررسمی نظیر ارزش‌ها و آموزه‌های دینی، نقش بنیان‌گذار در تدوین نهادهای رسمی دارند؛ در حالی که در اقتصاد نهادی، نهادهای غیررسمی بیشتر به عنوان عوامل مکمل یا جایگزین عمل می‌کنند. فرضیات فرعی پژوهش عبارت‌اند از: در اقتصاد نهادی مشروعیت نهادهای رسمی عمدتاً بر مبنای کارایی، کاهش هزینه‌های مبادله، عقلانیت جمعی و اصلاحات تدریجی مبتنی بر تجربه استوار است. در اقتصاد اسلامی نهادهای رسمی بر پایه شریعت، اخلاق و اصول دینی مشروعیت می‌یابند.

برای یافتن پاسخ منطقی این پرسش، نوشتار پیش رو در بخش‌های زیر سامان می‌یابد: پس از مقدمه که به تبیین مسئله، اهمیت و پرسش اصلی پژوهش می‌پردازد، در بخش دوم، مفاهیم پایه و در بخش بعد پیشینه علمی پژوهش می‌آید. در بخش بعدی مبانی نظری پژوهش و در بخش چهارم، تعامل فرهنگ و نهادهای رسمی در حکمرانی خوب از منظر اقتصاد نهادی و اقتصاد اسلامی، به شکل تطبیقی تحلیل می‌شود و با خلاصه و نتیجه‌گیری به سامان می‌رسد.

۱. ادبیات پژوهش

در این بخش، مفاهیم پایه مربوط به عنوان پژوهش بیان می‌شود.

۱-۱. مفاهیم پایه

الف) تعریف نهاد و اقتصاد نهادی به عنوان یک مکتب فکری

اقتصاد نهادی به عنوان یک مکتب فکری در علم اقتصاد، واکنشی به ناکارآمدی‌های اقتصاد نئوکلاسیک در توضیح نهادها، تاریخ و ساختارهای حقوقی است. اقتصاد نهادی یک مکتب فکری در ثلث اول قرن بیستم تلقی می‌شود. نهادگرایی قدیم به عنوان یک مکتب فکری معارض و دگراندیش در برابر اقتصاد مسلط نئوکلاسیک شناخته شده است؛ اما اقتصاد نهادگرایی

جدید، نه معارض بلکه مکمل اقتصاد مسلط است. نهادگرایان جدید مباحث نهادی را وارد تحلیل های اقتصاد متعارف کرده اند (Toboso, 1995, p.66). به منظور معرفی اقتصاد نهادی در ابتدا لازم است مفهوم نهاد از دید این مکتب تعریف شود. هرچند تعریف یکسانی از نهادها در تعاریف نظریه پردازان نهادگرایی وجود ندارد، وبلن به عنوان مبدع این مکتب معتقد است نهادها «آن دسته از عادات تثبیت شده فکری هستند که در بین عموم انسان ها مشترک هستند». او همچنین با بیانی مشابه مطرح می کند که «نهادها محصول عادات» اند (مشهدی احمد، ۱۳۹۲، ص ۵۲). هاجسون (Hodgson, 2006) نهادها را به عنوان نظامی از قواعد تثبیت شده و رایج در جامعه که به تعاملات، سیستم های اجتماعی ساختار می دهند، تعریف می کند. بر اساس این تعریف، زبان، پول، قانون مربوط به وزن و اندازه گیری، آداب غذا خوردن و بنگاه ها [و دیگر سازمان ها] همگی نهادند. هاجسون در تبیین مفهوم نهاد بر سه مقوله قاعده، قابلیت تدوین و هنجار بنیاد بودن تأکید دارد. از نظر نهادگرایان قدیم، عادت در شکل دهی و تداوم نهادها یک عنصر بسیار مهم تلقی می شود و تأکید خاصی بر آن وجود دارد. شبیه مفهومی که در تعاریف مختلف از فرهنگ ارائه می شود و تعامل دوطرفه میان انسان و نهادها وجود دارد، یعنی هر دو بر یکدیگر مؤثرند. نهادگرایان جدید فرهنگ و نهادهای رسمی را از هم متمایز و تعامل میان نهادها و انسان ها را یک طرفه می دانند. از معروف ترین و مؤثرترین نظریه پردازان نهادگرایی جدید می توان به رونالد کوز (Coase)، داگلاس نورث (North) و اولیور ویلیامسون (Williamson) اشاره نمود. نورث (۱۳۸۵) نهادها را «قواعد بازی در جامعه» تعریف می کند که روابط میان افراد را ساختارمند می کنند و تأکید دارد که تغییرات نهادی، بستر اصلی توسعه اقتصادی است. ویلیامسون (Williamson, 2000) نیز تحلیل نهادی را در چهار سطح طبقه بندی می کند: ۱) نهادهای غیررسمی - مانند فرهنگ، عرف و باورها؛ ۲) محیط نهادی رسمی (قوانین و حقوق

مالکیت)؛ (۳) سازوکارهای حکمرانی؛ (۴) تخصیص منابع و قراردادهای. بر این اساس اقتصاد نهادی به مطالعه نقش نهادهای رسمی و غیررسمی در کاهش هزینه‌های مبادله و بهبود کارایی می‌پردازد و مشروعیت نهادها را بر مبنای کارایی، کاهش عدم اطمینان و توافق جمعی تبیین می‌کند.

ب) مفهوم فرهنگ و نهادهای غیررسمی

یکی از بحث‌برانگیزترین مفاهیم، مفهوم فرهنگ است. تراسپی (۱۳۹۵) بیان می‌کند که فرهنگ در معانی مختلفی در زندگی روزمره استفاده می‌شود، اما بدون یک مفهوم مرکزی ملموس یا مورد توافق عمومی. نورث (۱۳۸۵) نهادهای غیررسمی را شامل فرهنگ و آداب و رسوم و همه آن چیز که می‌توان به آن فرهنگ گفت می‌داند، به همین دلیل در تعریف نهادی، همه نهادهای غیررسمی را می‌توان همان «فرهنگ» نامید، به همین دلیل گاه از فرهنگ با عنوان «فرانهاد» (Meta Institution) یاد می‌شود. از دید گیسو و همکاران (Guiso et al., 2006) «فرهنگ عقاید مرسوم و ارزش‌هایی است که گروه‌های اخلاقی، مذهبی و اجتماعی نسبتاً بدون تغییر از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌کنند. این باورها می‌توانند توسط نسل‌های قبلی یا با آزمایش دستکاری شوند». از دید نورث باورهای فردی ابتدا از طریق انتقال فرهنگی به دست می‌آید و سپس به آرامی از طریق تجربه، از نسلی به نسل دیگر به روز می‌شود. محدودیت‌های غیررسمی هرگز آگاهانه طراحی نشده‌اند و منافع همگان در حفظ آن است (نورث، ۱۳۸۵، ص ۷۷).

از دید ویلیامسون (Williamson, 2000) در مدل سلسله‌مراتب اجتماعی چهار لایه، لایه اول و پایه‌ای‌ترین لایه محیط اجتماعی جایی است که هنجارها، عادات، آداب و رسوم، سنت‌ها، مذهب و فرهنگ به معنای گسترده قرار دارند. ویلیامسون این لایه را محیط نهادی غیررسمی می‌داند. محیط نهادی اما از این محیط جداست و گویا ویلیامسون فرهنگ را لایه اول و نهاد را درواقع همان قوانین اساسی، مالکیت، قوانین قراردادهای، قوانین قضایی و سیاسی و غیره

می‌داند که توسط دولت‌ها ایجاد و اجرا می‌شود. لایه سوم نیز حکمرانی است که تمرکز اصلی ویلیامسون بر آن است و جایی است که ساختارهای سازمانی و مکانیسم‌های هماهنگی برای اجرای قراردادها و مدیریت تعارض عمل می‌کنند. بنابراین از دید ویلیامسون فرهنگ نه به عنوان یک متغیر مستقل بلکه به عنوان پایه‌ای‌ترین و تغییرناپذیرترین لایه - البته تغییرناپذیرترین بعد از دین و مذهب - است و فرهنگ دربرگیرنده نظام‌های ارزشی باورهای مشترک، هنجارهای رفتاری ریشه‌دار، آداب و رسوم و الگوهای شناختی است که جامعه را شکل می‌دهد. اجرای آنها نه بر اساس نیروهای رسمی و قوانین بلکه مبتنی بر عرف، فشار اجتماعی، درون سازی ارزش‌ها و گاه مجازات‌های غیررسمی است.

ویلیامسون (Williamson, 2000) دین و مذهب را در تمام ابعاد آن اعم از اصول و بنیان‌های اعتقادی و مناسک و ارزش‌های دینی و اخلاقی، همه را در لایه اول یعنی پایه‌ای‌ترین لایه در کنار بستر فرهنگ قرار می‌دهد؛ اما معتقد است دین و مذهب بسیار عمیق و تغییرناپذیرتر از سایر لایه‌های فرهنگ است و تغییرات آن به قدری کند است که گاه قرن‌ها و هزاره‌ها طول می‌کشد. می‌توان استنباط نمود که دین جزئی، سازنده فرهنگ است. از نظر این نوشتار فرهنگ اسلامی عبارت است از مجموع اعتقادات، اندیشه‌ها، اخلاقیات، ارزش‌ها، الگوهای رفتاری، سنن، آداب و رسوم و عادت‌هایی که ریشه در قرآن و سنت پیامبر و پیروان راستین آنها دارد.

ج) مفهوم نهادهای رسمی

طبق تعریف نورث (۱۳۸۵) نهادها به دو دسته اصلی تقسیم می‌شوند: نهادهای رسمی شامل قوانین و اصول اساسی مکتوب و نهادهای غیررسمی که شامل عناصر فرهنگی مانند هنجارها، اخلاقیات، آداب و رسوم و ارزش‌ها می‌شوند. نهادهای رسمی شامل اسنادی مانند قانون اساسی، قوانین مدنی و کیفری، حقوق مالکیت و سایر مقررات رسمی هستند که به صورت رسمی و قانونی به تصویب رسیده‌اند و اجرای آنها الزامی است.

د) مفهوم حکمرانی خوب و شاخص‌های آن

حکمرانی در لغت به معنای اداره و تنظیم امور است و به رابطه میان شهروندان و حکومت‌کنندگان اطلاق می‌شود. نهادگرایان فقدان «حکمرانی خوب» (Good governance) در کشورهای در حال توسعه را عامل شکست سیاست‌های توسعه مطرح کرده‌اند. در پی پژوهش‌های آنها از دهه ۱۹۸۰ به بعد در ادبیات توسعه موضوع حکمرانی خوب مطرح شد. نهادگرایانی چون کافمن، کرای و لوبتون^۱ با ادغام یافته‌های مؤسسات بین‌المللی همچون بنیاد هریتیج (Heritage foundation) شاخص‌های حکمرانی خوب را بیان نمودند: ۱- حق اظهار نظر و پاسخ‌گویی؛ ۲- ثبات سیاسی و عدم وجود خشونت؛ ۳- کارایی و اثربخشی دولت؛ ۴- کیفیت مقررات؛ ۵- حاکمیت قانون؛ ۶- کنترل فساد (Kuffman et al., 2010).

ه) مفهوم اقتصاد اسلامی

در این موضوع که آیا اقتصاد اسلامی یک مکتب فکری است یا یک نظام اقتصادی اختلاف نظرهای بسیاری بین اندیشمندان این حوزه وجود دارد. در اقتصاد اسلامی تمایز مهمی میان مکتب اقتصادی و نظام اقتصادی وجود دارد. مکتب اقتصادی اسلامی به مجموعه‌ای از مبانی، اصول و ارزش‌های ایدئولوژیک اطلاق می‌شود که بر اساس جهان‌بینی توحیدی و آموزه‌های اسلامی شکل می‌گیرد. این مکتب، اهداف کلان اقتصاد را مانند عدالت، رفاه عمومی، رفع فقر و حاکمیت ارزش‌های اخلاقی مشخص می‌کند. در مقابل نظام اقتصادی اسلامی ساختارها، نهادها و سازوکارهای اجرایی تحقق‌بخش این اصول در یک جامعه خاص و در شرایط زمانی و مکانی مشخص را در بر می‌گیرد. بنابراین مکتب اقتصادی جنبه نظری و فلسفی دارد و چارچوب‌های هنجاری را تعیین می‌کند، در حالی که نظام اقتصادی جنبه اجرایی و نهادی یافته و با شرایط و مقتضیات جامعه انطباق می‌یابد. بر اساس دیدگاه شهید

صدر اقتصاد اسلامی تنها یک مجموعه احکام فقهی نیست، بلکه یک مکتب اقتصادی کامل است که اهداف و اصول خاص خود را دارد و از نظر فلسفه اقتصادی، با سرمایه‌داری و سوسیالیسم تفاوت ماهوی دارد. شهید صدر تأکید می‌کند که اقتصاد اسلامی بر عدالت اجتماعی، مالکیت مختلط (خصوصی، عمومی و دولتی) و نقش نظارتی دولت استوار است و این اصول، برخاسته از مبانی ارزشی و اعتقادی اسلام‌اند. وی تصریح می‌کند که اقتصاد اسلامی صرفاً نظام اجرایی و سیاست‌گذاری نیست، بلکه چارچوبی ارزشی و مکتبی برای هدایت رفتارهای اقتصادی در جهت اهداف متعالی انسانی و الهی است (صدر، ۱۳۹۳، ص ۴۵).

از دید چپرا (Chapra, 2016) و اقتصاد اسلامی به عنوان یک نظام اقتصادی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی، مجموعه‌ای از اصول، قواعد و نهادهایی است که با هدف تحقق عدالت اقتصادی، توزیع منصفانه ثروت و افزایش رفاه عمومی طراحی شده و در تلاش است از طریق حذف بهره (ربا)، تأکید بر مشارکت اقتصادی و رعایت موازین اخلاقی و شرعی در بازار، به توسعه پایدار و شکوفایی اقتصادی جوامع کمک کند. همچنین اقتصاد اسلامی از طریق ممنوعیت بهره و ترویج قراردادهای مشارکتی مانند مضاربه و مشارکت تلاش می‌کند یک سیستم مالی عادلانه و پایدار ایجاد کند که در آن ریسک و سود میان طرفین به طور منصفانه تقسیم شود. از دید این پژوهش اقتصاد اسلامی یک مکتب اقتصادی مستقل است که بر پایه آموزه‌های شریعت و اخلاق اسلامی، اهداف، اصول و ابزارهای خاص خود را برای هدایت فعالیت‌های اقتصادی ارائه می‌دهد. این مکتب، نهادهایی چون وقف، زکات، خمس و بانکداری اسلامی را بر اساس مبانی دینی تبیین کرده، مشروعیت را از قرآن، سنت، اجماع و عقل می‌گیرد. بنابراین هر دو اقتصاد نهادی و اقتصاد اسلامی به عنوان دو مکتب فکری مستقل، موضوع این پژوهش‌اند و مطالعه حاضر بر بررسی تطبیقی تعامل نهادهای رسمی و

غیررسمی در چارچوب این دو مکتب تمرکز دارد.

۲-۱. روش‌شناسی پژوهش

روش پژوهش در این مقاله تحلیل تطبیقی است. روش تحلیل تطبیقی (Comparative Analysis) یکی از رویکردهای پژوهشی مهم در علوم اجتماعی، اقتصاد، علوم سیاسی و سایر حوزه‌های علمی است که به بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های میان دو یا چند پدیده، نظام، سیاست یا نهاد می‌پردازد (Ragin, 1989). این روش به محققان امکان می‌دهد با مقایسه ساختارها، فرایندها و پیامدهای مختلف، به درک عمیق‌تری از پویایی‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی دست یابد. به طور خلاصه مطالعه تطبیقی نوعی روش است که به تجزیه و تحلیل پدیده‌ها و سپس کنار هم قراردادن آنها برای یافتن نقاط تمایز و تشابه می‌پردازد (مختاریان‌پور، ۲۰۱۶م). دیدگاه تطبیقی نقاط ضعف در طراحی تحقیق را آشکار می‌کند و به محقق کمک می‌کند کیفیت تحقیق را بهبود بخشد. تمرکز تحقیقات تطبیقی بر شباهت‌ها و تفاوت‌های بین واحدهاست (Holt & Turner, 1970). تحلیل تطبیقی می‌تواند به صورت کیفی یا کمی انجام شود. این روش به‌ویژه در تحقیقات نهادگرایانه، مطالعات بین‌المللی، سیاست‌گذاری عمومی و توسعه اقتصادی کاربرد گسترده‌ای دارد (Landman & Carvalho, 2016).

۳-۱. پیشینه پژوهش

آئوکی (Aoki, 2007) در مقاله «نهادهای درونی‌شده و تغییرات نهادی» فرایند تغییرات نهادی و چگونگی تعامل نهادهای اجتماعی و اقتصادی را بررسی می‌کند. از دید او فرایند تغییرات نهادی لزوماً یک ترتیب سلسله‌مراتبی مشخص از نظر علیت نیست؛ به این معنا که نمی‌توان گفت هنجارهای اجتماعی همواره پایدارترین عامل‌اند و تغییرات نهادی در حوزه اقتصادی الزاماً از طریق سیاست آغاز می‌شوند. گاهی هنجارهای اجتماعی پایدارترین

عامل اند و گاهی سیاست گذاری‌ها جرعه تغییر در سایر حوزه‌ها می‌شوند. این تعامل را می‌توان نمونه‌ای از «مکمل‌های نهادی پویا» دانست. هدف این مطالعه اهمیت پیوند نهادهای رسمی و غیررسمی را تأیید می‌کند، اما فاقد تحلیل عمیق در مورد چگونگی ایجاد تغییرات فرهنگی در راستای نهادهای رسمی برای تحقق حکمرانی خوب و توسعه است و در زمینه ارزش‌های دینی نیز ساکت است.

رولاند (Roland, 2004) در مقاله «فهم تغییرات نهادی، نهادهایی که کند حرکت می‌کنند و نهادهایی که سریع حرکت می‌کنند» نهادها را به دو دسته نهادهای «کند حرکت» (Slow-moving) و نهادهایی که «سریع حرکت» (Fast-moving) می‌کنند، طبقه‌بندی می‌کند. نمونه بارز یک نهاد کند، فرهنگ است که شامل ارزش‌ها، باورها و هنجارهای اجتماعی می‌شود. نهادهای سریع لزوماً به طور مداوم تغییر نمی‌کنند، اما می‌توانند نسبتاً سریع دست‌خوش تغییر شوند - گاهی حتی یک‌شبه. به طور معمول نهادهای سیاسی را می‌توان به عنوان نمونه‌ای از نهادهای سریع در نظر گرفت. طبق مطالعه رولاند سیاست‌های سریع حرکت تنها زمانی پایدارند که با ارزش‌های فرهنگی عمیق کند حرکت همسو باشند. تأثیر دین بر توسعه به سازگاری آن با ارزش‌های مدرن بستگی دارد. مطالعه او عمدتاً دین را مبتنی بر عقاید پروتستان می‌داند و به نقش ارزش‌های اسلامی و رابطه آن با نهادهای رسمی نمی‌پردازد.

عجم اوغلو و رابینسون (۱۴۰۱) در کتاب «چرا ملت‌ها شکست می‌خورند؟» نشان داده‌اند که نهادهای رسمی کارآمد در جوامعی شکل می‌گیرند که نهادهای غیررسمی مانند فرهنگ مشارکت‌پذیری و اعتماد اجتماعی از آنها حمایت کنند. آنها نقش نهاد حقوق مالکیت را بیش از سایر نهادهای غیررسمی به‌ویژه فرهنگ می‌دانند و معتقدند از میان نهادهای غیررسمی اعتماد یک نهاد مهم است که تحت تأثیر حقوق مالکیت شکل می‌گیرد. این کتاب فرهنگ را بیشتر به اعتماد اجتماعی فروکاسته و معتقد

است نهادهای رسمی حقوق مالکیت‌اند که فرهنگ به‌ویژه اعتماد را شکل می‌دهند. پژوهش حاضر جایگاه فرهنگ دینی و مذهب را در توسعه یا حکمرانی خوب بسیار اندک و منفعل می‌داند.

کوران (kuran, 2011) در مطالعه‌ای تطبیقی میان کشورهای اسلامی و غربی نشان می‌دهد عدم تطابق میان نهادهای رسمی مدرن و ساختارهای فرهنگی سنتی در برخی کشورهای اسلامی مانع از تحقق حکمرانی خوب شده است. او معتقد است نهادهای اسلامی مبتنی بر شریعت اسلامی مانع شکل‌گیری نهادهای مدرن و توسعه خاورمیانه شده است. از دید کوران دین و نهادهای فرهنگ دینی نظیر وقف و قوانین ارث مانع از نوآوری و انعطاف‌پذیری نهادی شده یا همان قفل‌شدگی از دیدگاه نورث (۱۳۸۵) را ایجاد نموده است. اولویت دین به عدالت توزیعی و فرهنگ دینی به توسعه‌نیافتگی انجامیده است؛ در حالی که کوران به نقش عوامل خارجی و استعمار، نقش سایر نهادهای دینی غیر از وقف و ارث، تفاوت‌های میان کشورهای اسلامی، دوران اوج و شکوه علمی و هنری کشورهای اسلامی و فقه پویای اسلامی هیچ اشاره‌ای نمی‌کند و توسعه‌نیافتگی یا حکمرانی بد را حاصل تعامل نهادهای رسمی، شریعت و فرهنگ دینی جهان اسلامی می‌داند.

چپرا (Chapra, 2008) در چشم‌انداز اسلامی توسعه در پرتو مقاصد شریعت اسلامی توسعه غربی یا متعارف را به دلیل تک‌بعدی بودن، تولید نابرابری، نابودی محیط زیست و بحران معنویت نقد می‌کند و معتقد است مقاصد پنج‌گانه شریعت یعنی حفظ دین، نفس، عقل، نسل و مال موجب توسعه و حکمرانی متعالی خواهد شد. به باور او توسعه‌نیافتگی مسلمانان ناشی از نقض مقاصد شریعت است نه پیروی از آن و انعطاف‌پذیری شریعت مسائل جدید و مدرن را حل می‌کند.

کریمزادی (۲۰۱۹م) در مقاله «فرهنگ در اقتصاد» استدلال می‌کند که زیست‌بوم هر جامعه‌ای فرهنگ آن است. فرهنگ همان عامل مشترک

همه جانبه و چسب نامرئی است که تمامی اجزا را به یک کل متصل می کند. از این منظر فرهنگ نه تنها غیرقابل چشم پوشی است، بلکه نقش آن عمیق تر، ارگانیک تر و پویا تر از آن چیزی است که در علم اقتصاد تصور می شود. در این پژوهش دیدگاه مکاتب مختلف اقتصادی به فرهنگ بررسی شده است و تعامل آن با نهادهای رسمی و حکمرانی مورد پژوهش نبوده است. این مطالعه اهمیت فرهنگ را اثبات می کند، اما بر مبانی دینی تمرکز ندارد. از میان مطالعات داخلی نیز می توان به پژوهش های زیر اشاره نمود:

فرهادی (۱۴۰۳) در کتاب **صنعت بر فراز سنت** معتقد است مکتب نوسازی عامل اصلی توسعه نیافتگی را فرهنگ سنتی کشورهای توسعه نیافته می داند. در حالی که تناقض این مکتب با کشورهای توسعه یافته موج دوم مثل چین، هند و ژاپن در این است که سنت گذشته آنها سکوی پرتاب آنها بوده است. او با اشاره به فرهنگ چینی می گوید این نظام سیاسی نیست که یک جامعه را به سمت توسعه می برد، بلکه مهم تر از آن فرهنگ تولیدی و فرهنگ کار است. در این کتاب به چگونگی تعامل نهادهای رسمی و فرهنگ در کشورهای موفق اشاره نمی شود و همچنان این موضوع معماگونه است. موسایی (۱۳۸۹) در کتاب **دین، توسعه و فرهنگ** بر این باور است توسعه در خلأ اتفاق نمی افتد، بلکه رابطه دین، توسعه و فرهنگ بسیار مهم است؛ زیرا دین و فرهنگ رابطه نزدیکی با هم دارند و هرگز مانع توسعه نمی شوند. اما اینکه چگونه از گزاره های دینی در جامعه باید بهره مند شد، امری است که با بررسی رابطه دین، توسعه و فرهنگ به دست می آید. در این کتاب نیز به تعامل میان فرهنگ و دین و نهادهای رسمی توسعه از دیدگاه نهادی پرداخته نشده و مطالعه تطبیقی میان این دو مکتب هدف کتاب نبوده است.

یوسفی و بابایی (۱۳۹۴) در مقاله «طراحی مدل حکمرانی خوب بر اساس نامه مالک اشتر و مقایسه آن با اصول حکمرانی خوب بانک جهانی» نشان دادند که دیدگاه امام علی (ع) درباره حکمرانی خوب گرچه عنصرهای

مشترکی با نظریه حکمرانی خوب بانک جهانی دارد، روش‌های رسیدن به حکمرانی خوب در دو دوره به علت تفاوت‌های ساختاری هر زمان متفاوت است. تقوا و عبودیت مبتنی‌بودن بر قرآن کریم و سنت پیامبر اکرم (ص) از ویژگی‌های نامه مالک اشتر است؛ اما دستورهای حکومتی بانک جهانی از عقل بشری است که به مرور زمان نامعتبر و متغیر خواهد بود.

سرخه‌دهی (۱۴۰۴) در مقاله «از تقابل تا هم‌افزایی: تحلیل نقش اعتماد و فرهنگ در مشارکت اجتماعی و کارایی سیاست‌های اقتصادی» نقش نهادهای غیررسمی و فرانهاد فرهنگ در تعامل با قوانین رسمی و تأثیر آنها بر اعتماد عمومی و مشارکت اجتماعی را بررسی نموده، نتیجه می‌گیرد، همگرایی و تعامل مکمل میان نهادهای رسمی و فرهنگ عمومی منجر به افزایش اعتماد اجتماعی، سرمایه اجتماعی و کارایی سیاست‌های اقتصادی می‌شود. درمقابل واگرایی و تضاد میان این نهادها به‌ویژه در دوره‌هایی از تاریخ ایران نظیر سیاست‌های تعدیل اقتصادی دهه ۱۳۷۰ و شوک‌های اقتصادی و سیاسی اخیر، کاهش اعتماد و افت مشارکت اجتماعی را در پی داشته است. در این مقاله به نقش دین و نهادهای دینی پرداخته نشده و کاستی‌های اقتصاد نهادی در حکمرانی مورد بررسی قرار نگرفته است.

پیشینه بررسی‌شده نشان می‌دهد بیشتر مطالعات یا بر تعامل کلی فرهنگ و نهادهای رسمی تأکید داشته‌اند یا بر ظرفیت‌های اقتصاد اسلامی در حکمرانی خوب، اما کمتر مطالعه‌ای به صورت تحلیل تطبیقی جامع میان اقتصاد نهادی و اقتصاد اسلامی و با تمرکز بر نقش فرهنگ - به‌ویژه فرهنگ دینی در حکمرانی خوب پرداخته است. پژوهش حاضر با رویکرد ترکیبی، هم از نظریه‌های نهادگرایان بهره گرفته و هم آموزه‌های اسلامی را وارد تحلیل کرده و از این جهت دارای نوآوری در تلفیق دو مکتب فکری و ارائه الگوی بومی‌شده تعامل نهادهای رسمی و غیررسمی است.

۲. مبانی نظری پژوهش

در این بخش، ادبیات مربوط به چرایی و چگونگی و اقسام تعامل فرهنگ و نهادهای رسمی در حکمرانی خوب از منظر اقتصاد نهادی و اقتصاد اسلامی تبیین می‌شود.

۱-۲. تعامل فرهنگ و نهادهای رسمی از منظر اقتصاد نهادی

نورث (۱۳۸۵) نهادها را قواعد محدودکننده ساخته دست بشر می‌داند که تعاملات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی را ساختار می‌دهند؛ اما نهادهای غیررسمی خودجوش و از طریق عرف، سنت، ایدئولوژی و فرهنگ اجرا شده، تداوم می‌یابند. اجرای نهادهای غیررسمی از طریق فشار اجتماعی، شهرت، شرم‌ساری و طرد اجتماعی و غیره صورت می‌گیرد؛ حتی پس از تغییر نهادهای رسمی نهادهای غیررسمی قادرند به حیات خود ادامه دهند. قوانین رسمی زمانی مؤثرند که با هنجارها و ارزش‌های غیررسمی غالب جامعه یعنی فرهنگ سازگار باشند. قوانین رسمی جدید می‌توانند نهادهای غیررسمی را تغییر دهند؛ اما به مرور زمان و با کندی و گاه نامطمئن و گاه در تعارض‌اند که به ناکارآمدی نهادی منجر می‌شود. نورث (۱۳۸۵) معتقد است نهادهای غیررسمی یعنی فرهنگ به دلیل داشتن ریشه در ادراکات ذهنی یا ایدئولوژی تغییر بسیار کند یا دشوار دارند. نقش ادراکات ذهنی (Mental Models) به عنوان فیلتر و پالاینده تفسیر جهان و پذیرش قواعد بسیار مهم است. نهادهای غیررسمی کهن به دلیل هزینه‌های بالای تغییر ادراکات ذهنی قفل شده (Lock in) باقی می‌مانند. نورث نسبت به ویلیامسون تحلیل غنی‌تری از دین ارائه می‌دهد. از دید او دین جزئی اساسی از نهادهای غیررسمی و گاه رسمی است. ارزش‌ها، هنجارهای اخلاقی، جهان‌بینی‌ها و کدهای رفتاری برآمده از دین، نمونه‌های بارز نهادهای غیررسمی‌اند. آنها رفتارهای اقتصادی نظیر اعتماد، ریسک‌پذیری، کار، مصرف و غیره را شکل

می‌دهند. نورث (۱۳۸۵) دین را یک ایدئولوژی یا نظام اعتقادی (Belief system) قدرت‌مند می‌داند که ادراکات ذهنی افراد را درباره جهان، عدالت، انصاف و رفتار صحیح شکل می‌دهد. این ادراکات ذهنی تفسیر افراد از قواعد و پذیرش آنها را تعیین می‌کند. او سازمان‌ها و نهادهای رسمی مرتبط با دین مانند کلیساهای سازمان‌یافته، دادگاه‌های شرعی و نظام‌های وقف را به عنوان نهادهای رسمی می‌گیرد که می‌توانند با نهادهای رسمی دولتی تعامل یا تعارض داشته باشند. او تحلیل پویایی از تعامل دین و نهادهای رسمی می‌دهد و معتقد است قوانین رسمی گاه مستقیماً از آموزه‌ها و ارزش‌های دینی نشئت می‌گیرند، مانند قوانین ارث، خانواده یا قراردادهای در کشورهای اسلامی یا تأثیر پروتستانیسم بر حقوق قراردادها در غرب. نورث (۱۳۸۵) معتقد است ایدئولوژی دینی می‌تواند مشروعیت لازم برای نهادهای رسمی را فراهم کند. او معتقد است نهادهای دینی می‌توانند تکمیل‌کننده یا جایگزین نهادهای رسمی شوند و در شرایط ضعف نهادهای رسمی، نهادهای دینی غیر رسمی مانند ارزش‌های دینی و فرهنگ دینی یا حتی رسمی می‌توانند خلأ را پر کنند و هنگامی که نهادهای رسمی جدید مثل نهادهای مبتنی بر اصول سکولار یا مدرن با هنجارها و نهادهای دینی ریشه‌دار در تعارض قرار می‌گیرند اصطکاک رخ می‌دهد و این تعارض می‌تواند به مقاومت در برابر قوانین جدید و ایجاد نظام‌های موازی بینجامد. نهادهای دینی قدرت‌مند می‌توانند با حفظ ادراکات ذهنی کهن، اصلاحات نهادی رسمی را که مغایر با آنهاست، مسدود یا بی‌اثر کنند. نورث و ویلیامسون در این موضوع مشترک‌اند که اشتراک ارزش‌ها و هنجارهای دینی می‌تواند اعتماد را افزایش و هزینه‌های نظارت و اجرای قراردادها را کاهش دهد. از دید نورث (North, 2006) قوانین رسمی می‌توانند بر فرهنگ و محدودیت‌های غیررسمی و هنجارها تأثیر بگذارند. به عبارت دیگر این قوانین به عنوان «چارچوب انگیزشی» برای رفتار انسانی عمل می‌کنند. در عین حال محدودیت‌های غیررسمی می‌توانند بر اصلاح

محدودیت‌های رسمی و تحمیل هنجارهای اجتماعی و رفتاری مورد قبول جامعه تأثیر بگذارند. در برخی دوره‌های بحران، مانند جنگ، تأثیر نهادهای غیررسمی در مقایسه با حاکمیت قانون افزایش می‌یابد به بیان ساده، نهادها بر اساس قواعد رسمی، محدودیت‌های غیررسمی و ویژگی‌های اجرایی آنها شکل می‌گیرند (Cousins, 1997). یکی از قواعد کلیدی سیاست‌های توسعه‌ای در کشورهای مختلف، انتقال نهادهای رسمی از کشورهای موفق اما با نهادهای غیررسمی متفاوت است؛ در حالی که اصلاحات نهادهای رسمی باید با ساختار نهادهای غیررسمی محلی سازگار باشند، زیرا تغییرات نهادهای غیررسمی تدریجی و کند است (Domjahn, 2012). بر اساس دیدگاه ویلیامسون (Williamson, 2009)، توسعه اقتصادی حتی بیشتر تحت تأثیر نهادهای غیررسمی است تا نهادهای رسمی؛ زیرا این نهادها رفتارهای اجتماعی و اقتصادی را در بلندمدت شکل می‌دهند.

تأثیرات نهادهای غیررسمی معمولاً به اندازه نهادهای رسمی قابل اندازه‌گیری نیستند (Knowles & Weatherston, 2006). از دیدگاه ویلیامسون (Williamson, 2000) اما این اثرگذاری بر برخی از نهادهای غیررسمی مانند دین و مذهب بسیار کند است. از دیدگاه رولاند (Roland, 2004) دولت‌ها وقتی برای تغییر دین و ارزش‌های دینی جامعه اقدام می‌کنند و این دو نهاد رسمی و غیررسمی در دو جهت واگرا و متضادند، تقابل میان دولت و مردم شکل می‌گیرد و دولت‌ها مشروعیت خود را به تدریج از دست می‌دهند. به طور کلی از دید سویسا و جوتینگ (Jütting & Soysa, 2012) انواع تعامل میان نهادهای رسمی و غیررسمی را می‌توان به چهار نوع تقسیم کرد که نحوه تعامل و برهم‌کنش آنها بر نتایج توسعه به چهار روش تأثیر می‌گذارد:

۱. **تعامل مکمل (Complementary)** در این نوع تعامل، نهادهای رسمی و غیررسمی یکدیگر را تقویت می‌کنند. مطالعات نشان می‌دهد در جوامعی که اعتماد اجتماعی بالاست، قوانین رسمی به طور مؤثرتری اجرا

می‌شوند و این امر به بهبود حکمرانی منجر می‌شود، مانند نقش مکمل قوانین مبارزه با فساد در کشوری که هنجارهای اجتماعی نیز نقش مؤثری در کنترل فساد ایفا کنند.

۲. تعامل جایگزین (Indifferent): در شرایطی که نهادهای رسمی ناکارآمد یا غایب‌اند، نهادهای غیررسمی می‌توانند نقش جایگزین را ایفا کنند؛ برای مثال در جوامعی که سیستم قضایی رسمی ضعیف است، مکانیزم‌های حل اختلاف سنتی و غیررسمی یا انجمن‌های محلی پیشگیری از جرم معمولاً به عنوان جایگزینی برای نهادهای رسمی عمل می‌کنند.

۲.۲. تعامل انطباقی (Adaptive): در این حالت نهادهای رسمی و غیررسمی با هم انطباق دارند. در جوامع با سطح بالای اعتماد عمومی، نهادهای رسمی به طور بهتری عمل می‌کنند. اعتماد اجتماعی می‌تواند به تقویت عملکرد نهادهای رسمی کمک کند و باعث افزایش مشارکت اجتماعی شود.

۳. تعامل رقابتی (Competing): نهادهای غیررسمی در تقابل با نهادهای رسمی قرار گرفته، مانع اجرای آنها می‌شوند. در این وضعیت نهادهای غیررسمی می‌توانند به طور غیرمستقیم با نهادهای رسمی همزیستی کنند و ممکن است روح قوانین رسمی را نقض کنند؛ برای مثال زمانی که قوانین رسمی با هنجارهای فرهنگی یا باورهای دینی در تضاد باشند، ممکن است اجرای آنها با مقاومت اجتماعی مواجه شود و به کاهش مشروعیت دولت بینجامد.

۲-۲. اثر تعاملی فرهنگ و نهادهای رسمی بر حکمرانی خوب از منظر اقتصاد نهادی
اگر قوانین و سیاست‌های رسمی با ارزش‌ها و باورهای فرهنگی جامعه همسو باشند، احتمال موفقیت آنها بیشتر خواهد بود. درمقابل ناهماهنگی میان نهادهای رسمی و فرهنگ عمومی می‌تواند منجر به ناکارآمدی و حتی شکست حکمرانی شود (Jütting & Soysa, 2012). بنابراین برای تحقق حکمرانی خوب نه تنها باید قوانین مناسب تدوین شوند، بلکه باید فرهنگ با قوانین همگرا بوده یا مکمل هم باشند. می‌توان نحوه اثرگذاری تعامل نهادهای رسمی

و غیررسمی بر شش مؤلفه حکمرانی خوب را به صورت زیر خلاصه نمود:

فرهنگ اظهار نظر، مشارکت و پاسخ‌گویی و نهادهای رسمی: مشارکت به معنای درگیر شدن فعالانه شهروندان در فرایندهای تصمیم‌گیری است. نهادهای رسمی مانند انتخابات، شوراهای محلی و سازمان‌های مردم‌نهاد برای تسهیل این مشارکت طراحی شده‌اند. پاسخ‌گویی به معنای مسئولیت‌پذیری نهادهای رسمی در قبال تصمیمات و عملکردهای خود است. در جوامعی که فرهنگ مشارکت سیاسی قوی است، شهروندان به طور فعال در انتخابات و سایر فرایندهای سیاسی شرکت می‌کنند. فرهنگ مسئولیت‌پذیری و انتقاد سازنده، نهادهای رسمی را به پاسخ‌گویی ترغیب می‌کند. نهادهای رسمی نیز با ایجاد سازوکارهای نظارتی، پذیرش انتقادات و اصلاح عملکرد خود این فرهنگ را تقویت و اعتماد عمومی را جلب می‌کنند (Davis & Tanaka, 2018). در فرهنگی که شهروندان نسبت به عملکرد مسئولان حساس باشند، فساد کمتری رخ می‌دهد. کورترایت (Cortright, 2017) معتقد است حکمرانی مؤثر از طریق نهادهای فراگیر، مشارکتی و پاسخ‌گو با پرداختن به نیازهای اجتماعی و ارائه مکانیسم‌هایی برای حل و فصل اختلافات به کاهش خشونت کمک می‌کنند.

حاکمیت قانون و فرهنگ احترام به قانون: حاکمیت قانون به معنای اجرای عادلانه قوانین برای همه افراد جامعه است. نهادهای رسمی مانند قوه قضائیه و پلیس مسئول اجرای قوانین‌اند، اما میزان پذیرش و رعایت قانون تا حد زیادی به فرهنگ عمومی جامعه وابسته است. در تعامل رقابتی، فقدان اعتماد اجتماعی به نظام حقوقی، موجب افزایش فساد و بی‌عدالتی می‌شود (Rudyanto & Siregar, 2018). فرهنگ احترام به قانون و پذیرش آن توسط شهروندان، اجرای مؤثر قوانین را تسهیل می‌کند و فساد کاهش می‌یابد. این امر به کاهش تخلفات و افزایش نظم اجتماعی منجر می‌شود. نهادهای رسمی با تدوین قوانین هماهنگ با ارزش‌ها و هنجارهای فرهنگی جامعه و نیز قوانین عادلانه می‌توانند

این فرهنگ را تقویت کنند (Li & Khan, 2019).

فرهنگ، کارآمدی و اثربخشی قوانین: کارآمدی و اثربخشی به معنای استفاده بهینه از منابع و دستیابی به اهداف تعیین شده با کمترین هزینه ممکن است. تعامل تکمیلی منجر به اجرای بهتر سیاست‌های عمومی می‌شود؛ زیرا شهروندان به دولت اعتماد دارند و با کمترین هزینه اهداف تأمین می‌شود؛ اما در تعامل رقابتی، مقاومت فرهنگی مانع از کارایی دولت می‌شود. فرهنگ بهره‌وری و سخت‌کوشی و وجدان کاری در جامعه، نهادهای رسمی را به بهبود عملکرد و افزایش کارایی ترغیب می‌کند؛ اما اگر فرهنگ اتلاف منابع، بوروکراسی پیچیده و عدم تعهد به کار رواج داشته باشد، حتی بهترین قوانین هم کارایی خود را از دست می‌دهند (Al-Sayed & O'Connor, 2022).

کیفیت قوانین و مقررات و فرهنگ پذیرش قانون: کیفیت قوانین سیاست‌های دولت در قبال بازار و قوانین کسب و کار را توضیح می‌دهد و بر قوانین ناسازگار با بازار تمرکز دارد (Kaufmann et al., 2010). قوانین باید اخلاق‌محور، مبتنی بر مبنای علمی، مورد قبول اکثریت و متکی بر قانون اساسی کشور باشد تا سودمندی روبه و پیامد را توأمان مد نظر قرار دهد و علاوه بر سهولت درک به وسیله شهروندان امکان کاربرد توسط دولتمردان را داشته باشد (دانایی فرد، ۱۴۰۰، ص ۲۱). فرهنگ به عنوان یک نهاد غیررسمی، نقش تعیین‌کننده‌ای در میزان پذیرش قوانین و مقررات دارد. در جوامعی که هنجارهای اجتماعی و ارزش‌های فرهنگی همسو با قوانین رسمی‌اند، اجرای مقررات با موانع کمتری روبه‌روست.

ثبات سیاسی و عدم خشونت و فرهنگ سیاسی: شاخص ثبات سیاسی به میزان ثبات رژیم حاکم و رهبران آن، درجه احتمال تداوم حیات مؤثر دولت و سیاست‌های جاری در صورت مرگ‌ومیر یا تغییر رهبران و دولتمردان فعلی می‌پردازد (Kaufmann et al., 2010). بی‌ثباتی‌های سیاسی موجب تزلزل در سیمای اجتماعی کشور می‌شود و در کارایی و کنش مؤثر دولت و همچنین

جذب سرمایه گذاری‌های خارجی تأثیر می‌گذارد. اگر روابط سیاسی مبتنی بر اعتماد بین جامعه و نظام سیاسی باشد، توسعه سیاسی شکل می‌گیرد (آلموند، ۱۳۷۵، ص ۷۹).

ثبات سیاسی تا حد زیادی به وجود فرهنگ مدارا، احترام به تفاوت‌ها و حل مسالمت‌آمیز اختلافات بستگی دارد. اگر نهادهای رسمی و غیررسمی همگرا و مکمل و مشارکت نهادینه شده باشد، احتمال وقوع ناآرامی‌های سیاسی و خشونت کاهش می‌یابد و فرایندهای دموکراتیک تقویت می‌شوند. فرهنگ سیاسی مبتنی بر احترام به نهادهای قانونی و پذیرش قواعد بازی سیاسی، موجب تقویت اعتماد عمومی به حکومت و افزایش همگرایی اجتماعی خواهد شد (Rothstein, 2011).

قوانین کنترل فساد و فرهنگ: کنترل فساد نیازمند تعامل تکمیلی میان نهادهای رسمی و غیررسمی است. در کشورهایی که فرهنگ صداقت و شفافیت قوی است، قوانین ضدفساد به طور مؤثرتر اجرا می‌شوند؛ اما در جوامعی که فرهنگ فساد نهادینه شده است، قوانین رسمی تأثیر کمتری دارند (Rothstein, 2011). در جوامعی که ارزش‌های فرهنگی مانند صداقت، امانت‌داری، و شفافیت ریشه‌دارند، فساد اداری و اقتصادی کاهش یافته، نهادهای رسمی کارآمدتر عمل می‌کنند. فرهنگ پاسخ‌گویی و مطالبه‌گری عمومی نیز می‌تواند به کاهش سوءاستفاده از قدرت منجر شود.

۲-۳. تحلیل تطبیقی اثر تعاملی فرهنگ و نهادهای رسمی بر حکمرانی خوب از منظر اقتصاد اسلامی و اقتصاد نهادی

قبل از بررسی نحوه تعامل نهادها در اقتصاد اسلامی چند نکته باید مورد توجه قرار گیرد: نخست آنکه اقتصاد اسلامی در تعریف حکمرانی خوب و شاخص‌های آن با مکتب نهادی تفاوت‌هایی دارد و در نتیجه شاخص‌های ارائه‌شده توسط بانک جهانی از دید اقتصاد اسلامی به‌تنهایی کافی نخواهد بود. بررسی تعداد شاخص‌های حکمرانی خوب مورد نظر اسلام موضوع این مقاله

نیست و در این مقاله تنها به بررسی دیدگاه اسلامی درباره شاخص‌های موجود و نحوه تعامل نهادهای رسمی و غیررسمی برای دستیابی به حکمرانی خوب اسلامی پرداخته می‌شود. به طور کلی حکمرانی خوب به ویژگی‌هایی اشاره دارد که در قرن بیستم در جوامع غربی کمتر به آنها توجه شده است (بشیریه، ۱۳۷۹). برخی صاحب‌نظران رویکردی انتقادی به اهداف غیرآشکار و نهفته در ایده حکمرانی خوب دارند و معتقدند حکمرانی خوب شیوه زیرکانه دیگری برای تثبیت و تداوم سلطه غرب و صدور الگوی حکمروایی غربی به دیگر نقاط جهان است (کریمی مله، ۱۳۹۱، ص ۴۶). فرض اصلی حکمرانی خوب بهینگی مدل لیبرال‌دموکراسی است؛ اما این فرض از منظر فلسفه سیاسی اسلام پذیرفتنی نیست (قودجانی، ۱۳۹۱، ص ۲). حکمرانی خوب نمی‌تواند بدون در نظر گرفتن ارزش‌ها و باورهای هر کشوری به‌خوبی اجرا گردد و درحقیقت استفاده از یک الگوی جهان‌شمول در کل دنیا کارایی ندارد (محمدی و همکاران، ۱۴۰۳). البته تنوع و پیوستگی شاخص‌ها در درون تعریف حکمرانی خوب، این ظرفیت را به وجود آورده تا هر کشوری مطابق با فرهنگ، ارزش‌ها و هنجارهای خود، مسیر دستیابی به حکمرانی خوب را ترسیم کرده و اگر هم لازم باشد، به بومی‌سازی شاخص‌های آن بپردازد (حشمت‌زاده و همکاران، ۱۳۹۶). علی‌رغم مباحث بسیار درباره مفهوم حکمرانی خوب، هنوز انتقادهای زیادی بر آن وارد است. ویز (Weiss, 2000)، پاتوماکی (Patomäki, 1999) و وودز (Woods, 2000) از دیدگاه انتقادی حکمرانی خوب و شاخص‌های آن را بررسی کرده‌اند.

با پذیرش اینکه مکتب نهادگرایی به عنوان مبدع اصطلاح حکمرانی دورن مدل لیبرال‌دموکراسی قرار دارد و نهادگرایی بر پایه چندین فرض از جمله فردگرایی روش‌شناختی و معرفت‌شناسی انسان‌محور بنا شده است. در ادامه به تحلیل تطبیقی بین این دو مکتب پرداخته و وجوه اختلاف و شباهت میان آنها بررسی خواهد شد.

مشروعیت نهادها در اقتصاد نهادگرایی و اقتصاد اسلامی: مبانی

مشروعیت (Legitimacy) نهادها در اقتصاد نهادی جدید عمدتاً بر کارایی اقتصادی و کاهش هزینه‌های مبادله استوار بوده و مبنای اقتصاد نهادی نیز سکولار است. نهادهای رسمی همچون قوانین، سازمان‌های حکومتی، حقوق مالکیت و سازوکارهای تنبیه و پاداش با هدف کاهش هزینه‌های مبادلاتی، ارتقای کارایی و تقلیل ناکارآمدی طراحی می‌شوند (کوثر و یولن، ۱۳۸۸). در این رویکرد منشأ مشروعیت نهادها بیشتر به قرارداد اجتماعی و کارکرد عقلانی باز می‌گردد و تغییر نهادهای غیررسمی نیز امری پیچیده و تدریجی تلقی می‌شود که به‌ندرت با مداخله مستقیم قابل تحقق است. مبانی مقبولیت نهادها نزد کنشگران به منافع عقلانی (Rational choice) و سودمندی علمی و نه التزام اخلاقی وابسته است. از دید نورث (۱۳۸۵) مشروعیت ناشی از سازگاری نهادها با ایدئولوژی و ادراکات ذهنی جامعه است. نهادها زمانی مشروع‌اند که با نظام‌های اعتقادی جامعه همخوانی داشته باشند. مشروعیت از تطابق هنجارهای غیررسمی نشأت می‌گیرد. در اندیشه الهی اما اصل بنیادین مشروعیت نهادها از حاکمیت الهی سرچشمه می‌گیرد: «الْمُلْكُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ» (نساء: ۵۷). نهادها تنها زمانی مشروع‌اند که در چارچوب شریعت عمل کنند و فقهایی چون امام خمینی (۱۳۵۶، ص ۶۲) و علامه طباطبایی (۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۲۴) بر آن تأکید داشته‌اند. معیارهای مشروعیت تطابق با قرآن و سنت است. شاخص‌های بانک جهانی اهداف متعالی انسان را نادیده گرفته است و حکمرانی خوب باید مبتنی بر مقاصد شریعت باشد. العطّا (Alata, 2006) معتقد است حکمرانی در اسلام حکمت‌محور است و «مشروعیت حکمرانی در گرو تحقق عدالت و اقامه دین است نه صرف پاسخ‌گویی دموکراتیک». درحقیقت جدایی دین از سیاست یا همان سکولاریسم، مشروعیت مردمی بدون توجه به احکام شرعی و عدالت به معنای لیبرال دموکراسی از اصول و فروض حکمرانی خوب است که اسلام آنها را نمی‌پذیرد. درحقیقت پارادایم حاکم بر دو دیدگاه متفاوت

است و شاخص‌های حکمرانی خوب در چارچوب شریعت و اصول قابل پذیرش‌اند (Tahir, ۲۰۱۷)؛ شاخص پاسخ‌گویی از دیدگاه اسلامی نخست مسئولیت‌پذیری و پاسخ‌گویی در برابر خدا و سپس در برابر مردم است؛ مثلاً در آیه ۵۸ سوره نساء مسئولیت حکومت، هم امانت الهی و هم امانت مردم است. امام علی^(ع) در نامه ۵۳ نهج‌البلاغه که منشور حکمرانی علوی یا عهدنامه مالک اشتر است، به مسئولیت در برابر خدا و حکومت به عنوان امانت خدا اشاره می‌فرمایند. اسلام حکومت را حق خدا می‌داند و آن را در دست مردم امری تفویضی تلقی می‌کند؛ تفویض به عنوان امانت که باز هم حکم، حکم خداست و اموال در این راه مال خدا و مردم هم عباد خدا هستند. امیرالمؤمنین علی^(ع) بر این امانی بودن تأکید دارد و در نامه‌های ۵، ۲۶، ۴۰-۴۲، ۵۳ و ۷۱ نهج‌البلاغه به آن تأکید دارد. در نامه پنجم به «اشعث بن قیس» می‌فرمایند: «ای اشعث پسر قیس، فرمانداری آذربایجان برای تو نان‌دانی نیست، بلکه امانتی است بر گردنت». یا در حکمت ۴۳۷ به حق حاکم بر مردم و حق مردم بر حاکم اشاره می‌کند. به عبارت دیگر در دیدگاه اسلامی پاسخ‌گویی سخت‌تر و بیشتر است؛ یعنی هم در برابر خدا هم در برابر مردم (بیعت) است و نقش مردم در این مورد محوری است. همچنین حاکمیت قانون در اقتصاد اسلامی ابتدا به معنای حاکمیت شریعت یا همان قانون خدا با مکانیزم اجتهاد و فقه پویاست و سپس حاکمیت قانون‌های رسمی برگرفته از اصول شریعت است. در سوره انعام آیه ۵۷ حکم از آن خداست. همچنین در سوره یوسف آیه ۴۰ خداوند می‌فرماید: «... إِنَّ الْحُكْمَ لِلَّهِ أَمَرَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ» و در آیه ۴۴ سوره مائده می‌فرماید: «... وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ». همچنین آیات ۴۵ و ۴۷ سوره مائده حکم به غیر از حکم خدا کار کافران، ستمگران و فاسقان است. در سوره شوری آیه ۱۰ نیز آمده است: «در هر چیزی اختلاف دارید، حکم آن به خدا واگذار می‌شود». در سوره مائده آیه ۵۰ نیز بر عدم تبعیت

از احکام و قوانین جاهلیت تأکید می‌شود. در مجموع در حکمرانی اسلامی انحصار قانون‌گذاری با خداوند است (یوسف: ۴۰) و تبعیت از قوانین الهی واجب است (مائده: ۴۴-۵۰) و قوانین غیر الهی از مشروعیت لازم برخوردار نیستند (جاثیه: ۱۸ / مائده: ۵۰).

تفاوت‌های بنیادین در تعامل نهادها: از دید نورث (۱۳۸۵) نهادها در مسیر تاریخی با آزمون و خطا با فرهنگ سازگار می‌شوند. اما چالش کلیدی و مهم نهادگرایی این است که نظریه‌پردازی در باب فرهنگ در این مکتب محدود است. ابزارهای نهادی برای تغییر فرهنگ در راستای حکمرانی خوب، آموزش ارزش‌های شهروندی، طراحی انگیزه‌های اقتصادی از طریق نظام تنبیه و پاداش، نهادهای جامعه مدنی و رسانه‌هاست. قدرت رسانه در تغییر ارزش‌ها در جهت اهداف حکمرانی بی‌بدیل است. در مکتب اقتصاد اسلامی، فرهنگ باید با شریعت تصفیه شود و نهادهای رسمی موظف به احیای ارزش‌های الهی در فرهنگ‌اند. سازوکار اجتهاد پویا تطبیق نهادهای رسمی با مقتضیات زمان را بدون خروج از شریعت به عهده دارد. همچنین نهادهای غیررسمی مانند امر به معروف و نهی از منکر وظیفه نظارت مردمی بر نهادهای رسمی و هم‌جهتی نهادهای رسمی و غیررسمی در تحقق عدالت و تقوا را بر عهده دارد. در دیدگاه نهادی ممکن است نهادهای رسمی فرهنگ‌های مغایر حقوق بشر مانند تبعیض نژادی را تقویت کنند و کارایی اقتصادی ممکن است به حذف ارزش‌های انسانی بینجامد. نهادهای رسمی اسلامی باید با اصول اخلاقی و اسلامی هماهنگ باشند نه هر هنجار فرهنگی غالب بر جامعه؛ برای مثال اگر هنجارهای جامعه برده‌داری، تبعیض نژادی، همجنس‌گرایی، رباخواری یا سایر هنجارهای غلط را پذیرفته باشد، اقتصاد نهادی که بخشی از نظام لیبرال دموکراسی است، نهادهایی که به کاهش هزینه مبادله و کارایی اقتصادی انجامیده و با هنجارهای موجود نیز تقابل ندارد، پذیرفته می‌شود و حاکمیت قانون مبتنی بر آن را لازم می‌داند.

ویژگی‌های حکمرانی خوب از دیدگاه قرآن قوانینی است که نخست تضمین‌کننده عدالت به عنوان رکن اصلی حکمرانی دینی باشد. سوره نساء آیه ۵۸ و سوره حدید آیه ۲۵ به صراحت بر این مساله تأکید دارند. در این راه نهادهایی مانند مشورت (شوری: ۳۸) و امر به معروف و نهی از منکر (آل عمران: ۱۰۴) بر ایجاد عدالت و حاکمیت شریعت کمک خواهد نمود. به طور کلی در اقتصاد و حکمرانی اسلامی نهادهای رسمی و غیررسمی ذاتاً هم‌افزا طراحی شده و دین نقش حلال تعارض‌ها را دارد؛ اما در عمل ممکن است به دلیل ضعف نهادهای اجرایی در کشورهای اسلامی یا عدم اجرای احکام شریعت، مقاومت در برابر اجتهاد پویا، تحجر و سیاست‌زدگی به تعارض میان دین و نهادهای مدرن یا فرهنگ‌های مختلف تعبیر شود. در مکتب اقتصاد اسلامی فقه و اجتهاد پویا ضمن برقراری سازگاری میان فرهنگ عرفی با شریعت، رفع تعارض‌ها، تطبیق احکام با نیازهای روز و مبارزه با تحجر، تعامل هم‌افزا میان فرهنگ و نهادهای رسمی ایجاد می‌کند. مصلحت متغیر تاریخی - اجتماعی رقم‌زننده حکم برخی حوزه‌های جدید در زندگی خواهد بود و چنین احکامی به حکم شرع معتبرند (شفیعی و خالقی، ۱۳۹۷، ص ۳۳). در مبانی فقهی شیعی اصل «البنایة العقلا» یا حجیت سیره عقلا که مخالفتی با شریعت نداشته باشد، مبنای قوانین رسمی می‌تواند باشد - مانند مزارعه یا کشاورزی مشارکتی در قانون زراعت ایران، پذیرش عرف بازار در تعیین قیمت‌ها در ماده ۳۲۳ قانون مدنی ایران، قوانین راهنمایی و رانندگی، مالیات‌های جدید و جواز تصویربرداری از بدن انسان بر اساس مصلحت حفظ نفس، درمان‌های جدید ناباروری و موارد متعدد از این دست. بنابراین در نظریه اقتصاد اسلامی تعارض ذاتی بین نهادهای رسمی و غیررسمی وجود ندارد و فقه شیعه با حفظ چارچوب احکام شرعی از انعطاف‌پذیری لازم برای تطبیق برخوردار است. بازگشت به شریعت، راه حل اقتصاد اسلامی برای هم‌افزایی نهادها در حکمرانی خوب است. تلفیق شریعت با ساختارهای مدرن نیازمند فهم پیچیدگی‌های اجرایی است.

انگیزه‌های رفتاری در اقتصاد اسلامی نیز تفاوت مهمی با اقتصاد نهادی دارد. در اقتصاد نهادی، رفتار افراد غالباً با انگیزه‌های مادی و عقلانیت ابزاری تبیین می‌شود و اصلاح رفتار از طریق تنبیه و پاداش صورت می‌گیرد. اما در اقتصاد اسلامی، انگیزه‌های اخروی و مسئولیت اخلاقی در پیشگاه خداوند، عامل اصلی هدایت رفتارهای اقتصادی است. در نتیجه درونی‌سازی قوانین از طریق باور و ایمان و نه صرفاً اجبار یا قرارداد اجتماعی می‌تواند اثربخشی اجرای قوانین را افزایش و هزینه‌های نظارت را کاهش دهد. نهادهای غیررسمی دینی به واسطه داشتن پشتوانه وحیانی و الهی، مشروعیتی فراتر از خواست مردم یا اجماع عرفی دارند و می‌توانند به اصلاح فرهنگی جامعه حتی بدون وابستگی به نهادهای رسمی اقدام نمایند. در ادامه می‌توان به برخی نهادهای غیررسمی اسلامی که نقش هم‌افزایی و مکمل در حکمرانی نهادی دارند، اشاره نمود:

نهادهای غیررسمی مکمل شفافیت و پاسخ‌گویی در اسلام: مفاهیمی چون امر به معروف و نهی از منکر، نصیحت، شورا، صلح، رحم، اخوت، ایثار، صدقه، زکات، خمس و وقف نمونه‌هایی از نهادهای غیررسمی‌اند که از طریق درونی‌سازی ارزش‌ها می‌توانند در کنار نهادهای رسمی ساختارهایی توان‌مند برای نیل به اهداف دینی و کارکردی فراهم آورند. با فراگیر شدن نهاد «امر به معروف و نهی از منکر» ضمانت اجرای پیروی از قانون رسمی و اعتماد به اجرای کامل آن بیشتر می‌شود؛ همچنان‌که ترک این سنت اسلامی موجب تضعیف نهادهای رسمی و قانونی در ابعاد مختلف اجتماعی می‌شود. نهادهای غیررسمی نظیر «امر به معروف و نهی از منکر»، «شور و مشورت» و احکام شرعی معاملات به عنوان ابزارهای اخلاقی برای نظارت بر عملکرد دولت و بازار عمل می‌کنند. امر به معروف و نهی از منکر به عنوان یک نهاد نظارتی غیررسمی، با تشویق مردم به گزارش تخلفات و تقویت فرهنگ شفافیت به کنترل فساد کمک می‌کند. در سنت پیامبر و حضرت علی^(ع) بر شفافیت و پاسخ‌گویی به مردم بسیار تأکید شده است. آن حضرت می‌فرماید: «خود را فراوان از مردم پنهان مدار،

پنهان بودن رهبران نمونه‌ای از تنگ‌خویی و کم‌اطلاعی از امور جامعه است. نهان‌شدن از رعیت تو را از دانستن آنچه پوشیده است، باز می‌دارد». (امام علی^(ع)) در نامه حکومتی ۵۳، در ارتباط با پاسخ‌گویی می‌فرمایند: «بخشی از کارها به گونه‌ای است که خود باید انجام دهی، مانند پاسخ‌دادن به کارگزاران دولتی، در آنجا که منشیان تو از پاسخ‌دادن به آنها در مانده‌اند». نتیجه این پاسخ‌گویی افزایش سرمایه اجتماعی و رشد اقتصادی است. نتایج یک بررسی تجربی ۸۰ کشور در دوره ۱۹۷۰-۲۰۱۰ میلادی نشان داد هرگاه نهادها دولتمردان را در پاسخ‌گویی در برابر شهروندان واداشتند، سرمایه عمومی هزینه‌شده دولت، رشد اقتصادی را افزایش داده است (Morozumi, Jose veiga, 2016).

قرآن کریم بارها به اهمیت نهاد «امر به معروف و نهی از منکر» اشاره نموده است که می‌توان آیات ۱۹۹ اعراف، ۷۱ سوره توبه، ۹۰ سوره نحل، ۱۰۴ و ۱۱۰ آل عمران را در اهمیت این نهاد غیررسمی بیان نمود. اقتصاد نهادی برای تغییر نهادهای غیررسمی عمدتاً به فرایندهای طولانی تاریخی و تغییر تدریجی فرهنگ متکی است (نورث، ۱۳۸۵ / Williamson, 2000 / Roland, 2004). اما اقتصاد اسلامی با ارائه سازوکارهای اصلاحی مانند تبلیغ، تربیت دینی و اجرای عدالت اجتماعی، امکان همراهی سریع‌تر و کارآمدتر نهادهای غیررسمی با نهادهای رسمی را فراهم می‌کند (Chapra, 2016). اسلام بر اهمیت مشارکت عمومی در تصمیم‌گیری‌های اقتصادی و اجتماعی تأکید دارد. مشارکت مردم در امور جامعه نه تنها یک مسئولیت دینی بلکه یک ابزار کارآمد برای بهبود حکمرانی است. آیه ۳۸ سوره شوری مورد مناسبی برای ذکر نمونه است.

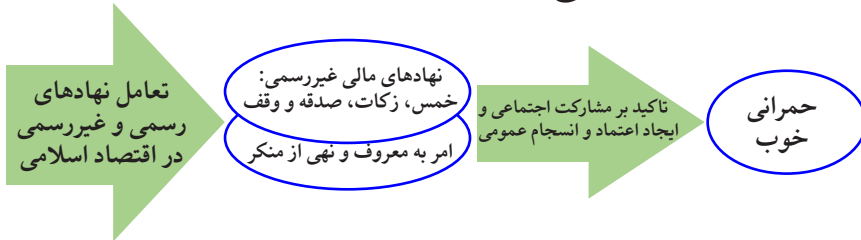
نهادهای غیررسمی مکمل کنترل فساد و عدالت اجتماعی در اسلام: یکی از مهم‌ترین عوامل گسترش فساد، عدم نظارت اخلاقی و ضعف در ارزش‌های دینی است. قرآن کریم فساد را از بزرگ‌ترین گناهان معرفی کرده، آن را عامل زوال جامعه می‌داند. در اقتصاد اسلامی، نهادهای رسمی در مبارزه با فساد وظیفه نظارت، اجرا و برخورد قاطع با متخلفان را بر عهده دارند.

برخی از مهم‌ترین این نهادها عبارت‌اند از: نظام قضایی اسلامی و اجرای حدود اسلامی برای مجازات افراد فاسد؛ دیوان محاسبات اسلامی (حسبه) و نظارت بر عملکرد مالی و اقتصادی و حکومت اسلامی؛ سیاست‌گذاری برای افزایش شفافیت و کاهش زمینه‌های فساد. در نامه ۵۳ امام^(ع) تأکید بسیاری بر شفافیت، عدالت، مبارزه با فساد و نحوه برخورد با کارگزاران متخلف دارند: «پس اگر یکی از آنان دست به خیانت گشود و گزارش جاسوسان تو بر آن خیانت همداستان بود، به همین گواهی قناعت کن و او را با تازیانه کیفر ده و آنچه از اموال در اختیار دارد، از او بازپس گیر، سپس او را خوار بدار و خیانتکار شمار و قلاده رسوایی به گردنش بیفکن».

«وقف» اسلامی در کنار نهادهای غیررسمی مالی مانند صدقات و خیرات، خمس و زکات در جهت رفع فقر و عدالت اجتماعی قرار دارد. وقف به عنوان یک نهاد مدنی، امکان ارائه خدمات عمومی مانند آموزش، بهداشت و حمایت از فقرا را فراهم می‌کند و در کنار سیاست‌های رسمی دولت، به ایجاد یک شبکه تأمین اجتماعی قوی منجر می‌شود؛ به گونه‌ای که ضمن ایجاد همبستگی و مشارکت اجتماعی به عدالت اجتماعی و کنترل فساد ناشی از فقر، تبعیض و نابرابری در جامعه منجر می‌شود (Cahyo, 2023). زکات بر پایه ارزش‌های همبستگی اجتماعی و عدالت بنا شده است. امام علی^(ع) در نامه ۲۵ نهج‌البلاغه اختیار و رضایت صاحب مال را به عنوان یک شرط مهم به کارگزار جمع‌آوری زکات یادآوری می‌نماید. این نحوه تعامل مبتنی بر ایجاد اعتماد به حکمرانی است.

در اقتصاد نهادی، عدالت به عنوان هدف درجه دوم حکمرانی خوب، در کنترل فساد و حاکمیت قانون نهفته است؛ در حالی که چنانچه قانون و فلسفه وجودی آن ناعادلانه و بر پایه افزایش نابرابری باشد، صرفاً به حاکمیت همان قانون بسنده خواهد نمود؛ در حالیکه عدالت و برابری در زمره اهداف اولیه و اساسی حکمرانی اسلامی است و قوانین برگرفته از وحی

در این جهت است. در دیدگاه اسلامی عدالت نه تنها پس از توزیع که قبل از آن در قالب نفی ربا مطرح است.

نهادهای غیررسمی مکمل ثبات سیاسی و عدم خشونت: در جوامعی که اصول عدالت اجتماعی و تکافل (همبستگی اجتماعی) از طریق نهادهای غیررسمی اسلامی تقویت شده‌اند، احتمال بروز ناآرامی‌های اجتماعی و خشونت سیاسی کمتر است. توزیع عادلانه ثروت، مبارزه با فقر و ترویج مسئولیت اجتماعی از طریق نهادهای دینی و فرهنگی می‌تواند نقش مهمی در کاهش تضادهای اجتماعی و افزایش ثبات سیاسی داشته باشد. در سنت پیامبر و حضرت علی^(ع) ثبات حکومت‌ها چه پیش از رسیدن به قدرت و چه پس از آن به عنوان یک اصل همیشگی است: «مکان زمام‌دار دین و حکمران مملکت مانند رشته مهره است که آن را گرد آورده به هم پیوند می‌نماید، پس اگر رشته بگسلد مهره‌ها از هم جدا شده، پراکنده گردد» (فیض الاسلام اصفهانی، ۱۳۷۹، ص ۴۴۵). از سوی دیگر حاکم جامعه اسلامی و مردم در تعامل با یکدیگر زندگی می‌کنند. مراسم و مناسک مذهبی در جهت افزایش تعامل و گفت‌وگو و رفع شبهات و تبیین اخبار و حقایق میان حاکم و مردم است و به جای خشونت برای کنترل جامعه و اعتراض بر تعامل و اعتماد دوجانبه تأکید دارد. روحیه انتقادپذیری در سطوح مردم و ائمه مسلمین در جامعه اسلامی صدر اسلام، عامل اعتماد عمومی بوده و مانع بسیاری از کژری‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و اخلاقی می‌شد. در کنار قانون، نهادهای غیررسمی نظیر «امر به معروف و نهی از منکر» ابزارهای کنترلی کاهش فساد در نهادهای رسمی‌اند (Zaman, 2020).

نقش فرهنگ قرآنی در حکمرانی: بخش اعظمی از آیات قرآن کریم بار

فرهنگی دارند؛ یعنی یا به معرفی فرهنگ قرآنی می‌پردازند یا دارای جهت‌گیری فرهنگی می‌باشند. به نظر می‌رسد قرآن یک نگاه پیشینی نسبت به فرهنگ دارد که در این رویکرد، فرهنگ کفر و نفاق و تبرج و... مردود است و یک نگاه پسینی نسبت به فرهنگ دارد که نگاهی مثبت و ایجابی است. مانند ایمان، صدق و راست‌گویی، تقوا و... همچنین قرآن دارای ساختارهای تشویقی است تا صاحبان فرهنگ‌های مختلف مانند فرهنگ کفر و ناسپاسی، فرهنگ افساد در زمین و... را به سوی فرهنگ سازگار با شریعت راهنمایی کند. گاهی می‌فرماید «وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ» (بقره: ۳۹). که در اینجا از الگو و ساختار سلبی انذار استفاده شده است و گاه می‌فرماید: «وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِّمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (حشر: ۵۹). که به فرهنگ ایثار و تشویق به این ساختار فرهنگی موافق با شریعت اشاره دارد.

نقش دین در ایجاد و ماندگاری ارزش‌های فرهنگی: قرآن و گزاره‌های دینی در فرهنگ روایی، سعی در آموزش ارزش‌های فرهنگی دینی مکمل و منطبق با قوانین دینی دارند. با وجود اینکه در اقتصاد نهادی «وابستگی به مسیر» برآمده از نهادهای تاریخی، تغییر نهادی را به‌ویژه در نهادهای غیررسمی بسیار سخت می‌کند، در اقتصاد اسلامی تقدس‌بخشی و جنبه تشریعی ارزش‌ها و رفتارهای درست فرهنگی برای اجر و ثواب اخروی، قابلیت ایجاد و ماندگاری تغییرات نهادی مطلوب را بیشتر می‌کند. دین دعوت‌کننده به عقلانیت و دوراندیشی است. ۴۹ آیه از قرآن کریم به عقلانیت و دوراندیشی اشاره دارد، از جمله آیات ۴۴ سوره بقره، ۱۰۰ یونس و ۱۰ سوره ملک. دین عامل انسجام اجتماعی، مشارکت جمعی و اعتماد است. در فرهنگ اسلامی اخوت قوی‌ترین رابطه تعامل اجتماعی برای تشکیل جامعه‌ای منسجم است. از نگاه قرآن، دین موجب انسجام و یکپارچگی افراد جامعه می‌شود و ماندگاری فرهنگی را بهبود می‌بخشد،

مانند رفتار انصار با مهاجرین در صدر اسلام.

جدول ۱: تحلیل تطبیقی تعامل نهادهای رسمی و غیررسمی اقتصاد نهادی و اقتصاد اسلامی

محمور مقایسه	اقتصاد نهادی	اقتصاد اسلامی
مبنای مشروعیت	کارایی، هزینه‌های مبادله و توافق اجتماعی	شریعت و دین
ابزار اصلی	مشوق‌های مادی، نظام تنبیه و پاداش، آموزش، مشارکت مدنی و رسانه	اخلاق و فرهنگ قرآنی، پذیرش درونی، نهادهای دینی مانند امر به معروف، تبلیغ، وقف، زکات و...، عدالت اجتماعی و مشوق‌های مادی و معنوی در کنار نظام تنبیه و پاداش
نقش نهادهای غیررسمی	مکمل یا جایگزین نهادهای رسمی	پایه و اساس نهادهای رسمی
رویکرد به تغییر	تدریجی و مبنی بر هزینه- فایده (وابستگی به مسیر)	مبتنی بر اصول ثابت شریعت و انعطاف در روش‌ها
راه حل تعامل رقابتی	فرایندهای طولانی تاریخی (وابستگی به مسیر) و تغییر تدریجی فرهنگ از طریق قوانین، آموزش و نظام تنبیه و پاداش مادی برای طراحی انگیزه‌های اقتصادی و نیز رسانه‌های اصلاح‌گر	مکانیزم‌های اصلاح فرهنگی مانند امر به معروف و نهی از منکر، تبلیغ، آموزش، درونی کردن انگیزه‌ها، نظام تنبیه و پاداش دینی
شاخص‌های حکمرانی خوب		
حاکمیت قانون	نهادهای رسمی	مبتنی بر شریعت
شفافیت	کاهش اطلاعات نامتقارن	امر به معروف، ایمان و انگیزه درونی حاکمان و مردم
کنترل فساد	نظارت و مجازات قانونی	انگیزه درونی و خودکنترلی مبتنی بر مسئولیت دینی، نهاد امر به معروف و نهی از منکر وقف و نهادهای مالی حامی عدالت، همراه با مجازات‌های شریعت
مشارکت عمومی	نهادهای دموکراتیک و جامعه مدنی	نهادهای شورا و مشورت، امر به معروف و نهی از منکر، وقف، صدقات و مالیات‌های اسلامی

منبع: یافته‌های پژوهش

بر خلاف اقتصاد اسلامی که مشارکت عمومی از طریق نهادهای غیررسمی تشویق می‌شود، اقتصاد نهادی بیشتر بر سازوکارهای رسمی و بروکراسی تأکید دارد که ممکن است منجر به افزایش فاصله میان دولت و مردم شود. اقتصاد نهادی فاقد یک سیستم اخلاقی مشخص برای کنترل رفتارهای اقتصادی و اجتماعی است. در اقتصاد نهادی، تمرکز اصلی بر قوانین و مقررات رسمی است و اصول و شالوده اقتصاد نهادی بر اقتصاد نئوکلاسیک استوار است که هر دو مبتنی بر فردگرایی و نفع شخصی به عنوان انگیزه هر حرکت فردی و اجتماعی است که در برخی موارد ممکن است به کاهش همبستگی اجتماعی و افزایش فردگرایی منجر شود.

۵. خلاصه و نتایج

پژوهش حاضر با هدف تحلیل تطبیقی تعامل نهادهای رسمی و غیررسمی در دو چارچوب نظری اقتصاد نهادی و اقتصاد اسلامی، به بررسی چگونگی تأثیر این تعاملات بر کیفیت حکمرانی پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد در اقتصاد نهادی، مشروعیت نهادها مبتنی بر کارایی و توافق جمعی است و تعامل نهادها را عمدتاً از منظر کارایی و کاهش هزینه‌های مبادله تحلیل می‌کند و بر نقش ساختارهای رسمی، قوانین و محدودیت‌های بیرونی تأکید دارد؛ در حالی که در اقتصاد اسلامی مشروعیت نهادها از شریعت و اخلاق دینی نشئت می‌گیرد. این تفاوت بنیادین الگوهای متفاوتی از حکمرانی را رقم می‌زند. در هر دو رویکرد، نقش نهادها در شکل‌دهی به رفتار اقتصادی و سیاسی جامعه انکارناپذیر است؛ اما نحوه تعامل میان نهادهای رسمی و غیررسمی و آثار آن بر حکمرانی تفاوت‌های بنیادینی دارد.

در اقتصاد نهادی نهادهای غیررسمی صرفاً نقش مکمل یا جایگزین دارند؛ اما در مقابل اقتصاد اسلامی نهادهای غیررسمی همچون ایمان، تقوا، صداقت، زکات، وقف، امر به معروف و نهی از منکر، نه تنها مکمل بلکه

مبنای شکل‌گیری نهادهای رسمی تلقی می‌شوند و از طریق ایجاد خودنظارتی و پیوند اخلاق با قانون، بستر حکمرانی پایدار و عادلانه را فراهم می‌آورند. در اقتصاد اسلامی تلفیق نهادهای رسمی با مکانیسم‌های خودتنظیم‌گر دینی مانند تقوا و مسئولیت‌پذیری اخروی و تکیه بر عقلانیت ارزشی و الهی می‌تواند هزینه‌های نظارت را کاهش دهد و تعارض‌های نهادی را مدیریت کند و حکمرانی را به سمت عدالت و شفافیت سوق دهد.

مطالعه تطبیقی نشان داد تکیه صرف بر نهادهای رسمی بدون توجه به زمینه‌های فرهنگی و ارزشی نمی‌تواند به تحقق حکمرانی مطلوب منجر شود. در حالی که اقتصاد نهادی برای اصلاح نهادهای غیررسمی وابسته به فرایندهای تاریخی و تدریجی است و به ابزارهای قانونی و تبیهی متوسل می‌شود، اقتصاد اسلامی، با بهره‌گیری از مکانیزم‌های اصلاح فرهنگی نظیر تبلیغ، شورا و امر به معروف و نهی از منکر، زمینه همراستایی و تعامل مثبت میان نهادهای رسمی و غیررسمی را از درون جامعه فراهم می‌کند. از منظر فلسفی نیز در حالی که بنیان نظری حکمرانی خوب در اقتصاد نهادی بر مدل لیبرال‌دموکراسی استوار است، این فرض از منظر فلسفه سیاسی اسلام مورد مناقشه قرار گرفته، جای خود را به مفهومی از حکمرانی مبتنی بر شریعت، مشروعیت الهی و عدالت اجتماعی می‌دهد. درمجموع این پژوهش نشان می‌دهد اقتصاد اسلامی با تلفیق کارایی اقتصادی و شریعت و اخلاق دینی، چارچوبی متمایز برای تحلیل حکمرانی در جوامع اسلامی فراهم می‌کند؛ چارچوبی که در آن، نهادهای غیررسمی نه فقط نقش تقویت‌کننده دارند، بلکه به عنوان نیرویی اصلاح‌گر برای ساختارهای رسمی عمل می‌کنند. بنابراین بومی‌سازی شاخص‌های حکمرانی با در نظر گرفتن تعامل سازنده نهادهای رسمی و غیررسمی، به‌ویژه در جوامع اسلامی، نه تنها یک ضرورت نظری بلکه راهکاری عملی برای ارتقای حکمرانی مؤثر و پایدار اسلامی است. توصیه می‌شود طراحی نهادهای رسمی با الهام از مقاصد شریعت

نظیر بانکداری بدون ربا صورت بگیرد و به اجرای آن اهتمام ورزیده شود؛ همچنین نهادهای نظارتی مردمی مبتنی بر فرهنگ دینی مانند نهاد امر به معروف و نهی از منکر تقویت شود. الگوی پیشنهادی پژوهش نشان می‌دهد حکمرانی خوب در جوامع اسلامی مستلزم بازتعریف نهادهای رسمی در چارچوب ارزش‌های دینی است نه تقلید صرف از الگوهای غربی. این رویکرد نه تنها کارایی نهادی را افزایش می‌دهد بلکه مشروعیت نظام حکمرانی را تقویت می‌کند.

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله هیچ گونه حامی مالی ندارد..

سهم نویسندگان در پژوهش

تمام نویسندگان در طراحی، اجرا و نگارش مقاله مشارکت داشته‌اند و محتوای نهایی مقاله را تأیید می‌کنند.

تضاد منافع

نویسندگان تصریح می‌کنند که هیچ گونه تضاد منفعی در ارتباط با این مقاله وجود ندارد.

منابع

* قرآن کریم.

آلموند، گ، و بینگن، پ (۱۳۷۵). جامعه‌پذیری سیاسی و فرهنگ سیاسی. ترجمه علیرضا طیب. فصلنامه اطلاعات سیاسی و اقتصادی، بهمن و اسفند، ۱۱۳-۱۱۴، ۲۲-۳۱.

تراسپی، دیوید (۱۳۹۵). اقتصاد و فرهنگ. ترجمه کاظم فرهادی، تهران: نشر نی.

حشمت‌زاده، م، حاجی یوسفی، ا، و طالبی، م (۱۳۹۶). بررسی موانع تحقق حکمرانی خوب در فرهنگ سیاسی ایران. فصلنامه علمی پژوهشی جستارهای سیاسی معاصر، ۸ (۱)، ۲۴-۱.

خمینی، ر (۱۳۵۶). ولایت فقیه. تهران: انتشارات مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی. دانایی فرد، حسن (۱۴۰۰). گفتارهایی جدید در خط‌مشی‌گذاری عمومی. چ ۳، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).

سرخه دهی، ف (۱۴۰۴). از تقابل تا هم افزایی: تحلیل نقش اعتماد و فرهنگ در مشارکت اجتماعی و کارایی سیاست های اقتصادی. فصلنامه مطالعات میان فرهنگی، ۲۰ (۶)، ۶۵-۹۰.

شریف الرضی، م. ح (۱۳۹۱). نهج البلاغه. ترجمه محمد دشتی، قم، انتشارات مؤسسه تحقیقاتی امیرالمومنین.

شفیعی، م، و خالقی، ع (۱۳۹۷). گفتمان مصلحت در فقیه سیاسی شیعه و اهل سنت. فصلنامه علمی سیاسی، ۲۱ (۸۱)، ۳۳-۵۶.

صدر، م (۱۳۹۳). اقتصاد ما. ترجمه م برهانی و الف حسینی، قم: انتشارات پژوهشگاه شهید صدر.

طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۸). المیزان. ترجمه محمدتقی مصباح یزدی، چ ۶، تهران: نشر امیرکبیر.

فرهادی، م (۱۴۰۳)، صنعت بر فراز سنت یا در برابر آن: انسان شناسی توسعه نیافتگی و واگیره پیشرفت پایدار و همه سویه فردادی و فتوتی در ایران. چ ۳، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.

قودجانی، ا (۱۳۹۱). راهبردهای توسعه تلفیقی حکمرانی و رشد اقتصادی. تهران: مرکز پژوهشهای مجلس، گزارشهای کارشناسی، شماره مسلسل ۱۲۷۰۵.

کریمی مله، ع (۱۳۹۱). تأملی نظری در نسبت حکمرانی خوب و امنیت ملی. فصلنامه مطالعات راهبردی، ۱۵ (۵۸)، ۳۴-۸۰.

کوثر، ر، و یولن، ت (۱۳۸۸). حقوق و اقتصاد. ترجمه یدالله دادگر، و حامده اخوان هزازه، تهران: انتشارات نور علم-برادران.

محمدی، ح، کورنگ بهشتی، س، و دوازده امامی، ح (۱۴۰۳). ارائه الگوی فرهنگی حکمرانی خوب در دستگاه های ناظر بر عملکرد دولت. فصلنامه مطالعات راهبردی فرهنگ، ۱۴ (۲)، ۱۴۷-۱۷۲.

مشهدی احمد، م (۱۳۹۲). معنا و مفهوم نهاد در اقتصاد نهادگرا: نگاهی به اختلافات موجود بین نهادگرایی قدیم و جدید و نقش نهادها در مناسبات اقتصادی. فصلنامه پژوهشنامه اقتصادی (رویکرد اسلامی-ایرانی)، ۱۳ (۴۸)، ۴۹-۷۷.

موسایی، م (۱۳۸۹). دین، توسعه و فرهنگ. تهران: انتشارات جامعه شناسان.

نورث، د (۱۳۸۵). نهادها تغییرات نهادی و عملکرد اقتصادی. ترجمه محمدرضا معینی، تهران: سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور، معاونت امور اداری، مرکز مدارک علمی.

یوسفی شیخ رباط، م. ر، و بابایی، ف (۱۳۹۴). طراحی مدل حکمرانی خوب بر اساس نامه مالک اشتر و مقایسه آن با اصول حکمرانی خوب بانک جهانی. فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، ۱۵ (۵۷).

Aoki, M. (2007). Endogenizing institutions and institutional changes. *Journal of Institutional Economics*, 3 (1), 1-31, <https://doi.org/10.1017/>

[S1744137406000531](#).

Alata S, F. (2006). *Islam and the Science of Economics*. In book: The Blackwell Companion to Contemporary Islamic Thought, Chapter 13, Blackwe, 587-606, DOI:10.5281/zenodo.29438.

Cahyo eko Nur, (2023). Examining the potential of Waqf- Based Education Management. *Islamic Social Finance, Zakat, Wakaf and Takafol*, 3 (5), DoI:<https://doi.org/10.33102>.

Chapra, M. U. (2008). The Islamic vision of development in the light of Ma-qāsid Al-Sharī'ah (Working Paper). *Islamic Development Bank*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.4188.5047>

Chapra, M. U. (2016). The future of economics: *An Islamic perspective*, Vol.21, Kube Publishing Ltd.

Choice%202009.

Cortright, D. C. Seyle, Kristen Wall (2017) *Governance for Peace: How Inclusive, Participatory and Accountable Institutions Promote Peace and Prosperity*. Cambridge University Press, DOI:<https://doi.org/10.1017/9781108235471>.

Cousins, B. (1997). How Do Rights Become Real? Formal and Informal Institutions in South Africa's Land Reform. *IDS Bulletin* , 28 (4), <http://www.ids.ac.uk>.

Domjahn, T (2012). Informal institutions and economic development. *Erasmus Journal for Philosophy and Economics*, 5 (2), 151–154, <http://ejpe.org/pdf/5-2-ts-1>.

Hodgson, G, M. (2006). What Are Institutions?, *Journal of Economic Issues*, 40 (1), 1-25 , <https://doi.org/10.1080/00213624.2006.11506879>.

Holt, R. T, Turner, J. E. (1970). *The Methodology of Comparative Research: A Symposium from the Center for Comparative Studies in Technological Development and Social Change and the Department of Political Science*. University of Minnesota, Free Press.

Guiso. L. Sapienza. P. and L. Zingales (2006). Does Culture Affect Economic Outcomes? *Journal of Economic Perspectives*. 20 (2), 23–48.

kuran, T. (2011). *The long divergence: How Islamic law held back the Middle East*. Princeton University

Landman, T, & Carvalho, E. (2016). Issues and methods in comparative politics: An introduction, 4th ed., Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781315725376>.

- Mokhtarianpour, M (2016). Islamic Model of Iranian Pattern Development Process Model. *The Pattern of Islamic Development of Iran*, 4 (8), 9-30.
- Morozumi, A, Jose veiga, F. (2016). Public Spending and Growth: The Role of Government Accountability. *European Economic Review*, (89), 148-171.
- North, D. (2006). *Understanding the Process of Economic Change*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kaufmann, D., Kraay, A. & Mastruzzi, M. (2010). The Worldwide Governance Indicators, Methodology and Analytical Issues. The World Bank, Development Research Group, Macroeconomics and Growth Team, 5430, 1-28.
- Tahir, S. (2017). Islamic Economics and Prospects for Theoretical and Empirical Research, JKAU: *Islamic Econ.*, 30 (1), 3-20 , DOI: 10.4197 / Islec. 30-1.
- Patomäki, H. (1999). Good governance of the world economy?. *Alternatives*, 24 (1), 119-142.
- Ragin, C. C. (1989). *The comparative method: Moving beyond qualitative and quantitative strategies*. University of California Press.
- Roland, G. (2004). Understanding institutional change: Fast-moving and slow-moving institutions. *Studies in Comparative International Development*, 38 (4), 109-131, <https://doi.org/10.1007/BF02686330>.
- Rudyanto, A., & Siregar, S. V. (2018). The effect of stakeholder pressure and corporate governance on the sustainability report quality. *International Journal of Ethics and Systems*, 34 (2), 233–249, <https://doi.org/10.1108/IJOES-05-2017-0071>.
- Soysa I.de. Jütting (2012). Informal Institutions and Development: think Local, Act Global? OECD Development Centre and Development Assistance Committee – Network on Governance International Seminar on Informal Institutions and Development—What do we know and what can we do?
- Toboso, Fernando (1995). Explaining the Process of Change Taking Place in Legal Rules and Social Norms: The Cases of Institutional Economics and New Institutional Economics. *European Journal of Law and Economics*, 2 (1), 63-84 .
- Williamson , O. (2009). Transaction Cost Economics: The Natural Progression, , *The American Economic Review*, 100 (3), 673-690.
- Williamson, O. E. (2000). The new institutional economics: Taking stock, looking ahead. *Journal of Economic Literature*, 38 (3), 595–613.
- Woods, N. (2000). The challenge of good governance for the IMF and the World Bank themselves. *World development*, 28 (5), 823-841.